

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI:
ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ**

FİLİZ KEYVAN

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN**

KIRIKKALE-2023

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI:
ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ

FİLİZ KEYVAN

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN

KIRIKKALE-2023

KABUL-ONAY

Filiz KEYVAN tarafından hazırlanan “COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI: ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ” adlı bu çalışma jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN

İmza

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Doç. Dr. Hatice ÇELİK

İmza

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Onur YILDIRIM

İmza

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 07/04/2023

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Filiz KEYVAN

07/04/2023

ÖZET

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI: ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN

Nisan 2023, 112 sayfa

Çevre sorunları özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en önemli tartışma alanlarından biri olmuştur. Çevre sorunları özellikle devletlerin hızlı sanayileşme hamleleri nedeniyle artış göstermiştir. Devletler bu süreçte kömür, petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları aşırı kullanmıştır. Bu gazların aşırı kullanımı, çevre sorunlarını beraberinde getirmiştir. Özellikle küreselleşme sürecinde artan çevre sorunları, bireyleri, toplumları ve devletleri etkileyen bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Uluslararası ilişkiler alanı da bu gelişme ile bağlantılı olarak çevre sorunlarını güncel bağlamda gelişmelerin odağında incelemektedir. Nitekim tarihsel süreçte çevre ve çevre sorunlarının yarattığı etki, özellikle 2019 yılı ve sonrasında pandemi kapsamında çevre yeniden yorumlanması gereken öncelikli bir alan haline gelmiştir. Bu çerçevede, Çin Halk Cumhuriyeti'nin çevre ve çevre sorunları incelenecektir. Çalışma kapsamında ilk olarak, ekoloji ve çevre kavramları açıklanacak ve tarihsel süreçte çevresel koşullarda yaşanan değişiklikler incelenecektir. Çalışmada kavramsal olarak ele alınan çevre, ekoloji ve iklim değişikliği konuları kapsamında uluslararası alanda anlaşmalar ve sözleşmeler ekseninde çevre sorunları değerlendirilecektir. Covid-19 pandemi döneminde devletin pandemiye yönelik politikaları analiz edilecek ve bu süreçte Çin Halk Cumhuriyeti'nin çevre sorunlarında nasıl değişim yaşandığı açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, çevre sorunları, küreselleşme süreci ve Covid-19 küresel pandemisi ekseninde Çin Halk Cumhuriyeti'nde çevre ve çevre sorunları çalışmanın odak noktası olarak açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Küreselleşme, Çevre Sorunları, Covid-19, Çin Halk Cumhuriyeti.

ABSTRACT

ENVIRONMENT AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS: THE CASE OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Kırıkkale University

Graduate School of Social Sciences

Department of International Relations, Master's Thesis

Thesis Supervisor: Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN

April 2023, 112 pages

Environmental issues have been one of the most important areas of discussion, especially since the second half of the 20th century. Environmental problems have increased especially due to the rapid industrialization moves of the states. In this process, states have overused fossil fuels such as coal, oil and natural gas. The excessive use of these gases has brought environmental problems. Increasing environmental problems, especially in the process of globalization, have been evaluated as a phenomenon that affects individuals, societies and states. In connection with this development, the field of international relations examines environmental problems in the focus of developments in the current context. As a matter of fact, the impact of the environment and environmental problems in the historical process has become a priority area that needs to be reinterpreted, especially in 2019 and later, within the scope of the pandemic. In this context, the environment and environmental problems of the People's Republic of China will be examined. Within the scope of the study, firstly, the concepts of ecology and environment will be explained and the changes in environmental conditions in the historical process will be examined. Environmental problems will be evaluated on the axis of international agreements and conventions within the scope of environmental, ecology and climate change issues that are conceptually discussed in the study. During the Covid-19 pandemic period, the policies of the state towards the pandemic will be analyzed and it will be tried to explain how the environmental problems of the People's Republic of China have changed in this process. In this context, environmental problems in the People's Republic of China will be explained as the focus of the study in the axis of the globalization process and the Covid-19 global pandemic.

Keywords: Environment, Globalization, Environmental Problems, Covid-19, People's Republic Of China.

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI: ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

07/04/2023

Filiz KEYVAN

ÖNSÖZ

Tez konumun belirlenmesinde ve tezimin yazımında desteğini benden esirgemeyen, tezimin yazım sürecinde değerli katkıları ile beni yönlendiren, tezimle ilgili tüm sorularımı her daim yanıtlayan ve her zaman yanımda olan değerli danışmanım Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN ve aileme teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KİŞİSEL KABUL	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GRAFİKLER DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1. Çevre ve Ekoloji.....	6
1.1.1. Küresel Isınma.....	13
1.1.2. Sera Etkisi ve Sera Etkisine Yol Açan Gazlar	15
1.1.3. İklim Değişikliği ve Etkileri.....	18
1.2. Uluslararası İlişkiler ve Çevre İlişkisi	23
1.2.1. İklim Sisteminde Sorunlar ve İnsan Yaşamına Etkisi	25
1.2.2. Çevre ve İklim Dair Uluslararası Sözleşmeler ve Anlaşmalar	27
İKİNCİ BÖLÜM	33
KÜRESELLEŞME VE ÇEVRE İLİŞKİSİNDE BİREY	33
2.1. Küreselleşme Kavramı Üzerine.....	33
2.1.1. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci.....	39
2.2. Küreselleşme ve Çevre İlişkisi	43
2.3. Küreselleşme, Çevre ve Birey	45
2.4. Küreselleşme Sürecinde Çevre Sorunları.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	55
COVID-19 DÖNEMİ ÇEVRE SORUNLARI VE KÜRESEL ISINMA.....	55
3.1. Tarih Boyunca Epidemiler ve Pandemiler	55
3.2. Pandemiler ve Covid-19 Dönemi	58
3.3. Covid-19 Pandemi Döneminde Ülkelerin Politikaları	63
3.4. Covid-19 Pandemi Döneminin Çevre Sorunları Üzerinde Etkisi	66
3.4.1. Covid- 19 Sürecinin Hava Kirliliği Üzerinde Etkileri.....	67
3.4.2. Covid- 19 Sürecinin İklim Değişimi Üzerinde Etkileri.....	68
3.4.3. Covid- 19 Sürecinin Diğer Çevre Sorunları Üzerinde Etkileri	69
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	72
COVID-19 DÖNEMİ ÇEVRE SORUNLARI VE ÇİN HALK CUMHURİYETİ	
ÖRNEĞİ	72
4.1. Çin Halk Cumhuriyeti’nde Çevre Politikası	72
4.2. Çin Halk Cumhuriyeti’nde Ekonomi ve Çevre İlişkisi	76
4.3. Covid-19 Pandemi Döneminde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Uyguladığı	
Politikalar	81
4.3.1 Çin Halk Cumhuriyeti’nin Sıfır Covid Politikası.....	86
4.3.2. Çin Halk Cumhuriyeti’nin Covid-19 Pandemi Döneminde Çevre	
Sorunları Karşısındaki Durumu	87
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA	98
ÖZGEÇMİŞ.....	113

GRAFİKLER DİZİNİ

<u>GRAFİK</u>	<u>Sayfa</u>
1.1. Hava Kirliliğine Bağlı Yaşam	15
3.1. Tüm Dünyada Covid-19 Vaka Grafiği	61
3.2. Covid-19 Pandemisinin Hava Kalitesine Etkisi	67
4.1. Küresel Karbon Emisyonları	77
4.2. Hava Kirliliğinin Karşılaştırılması	79
4.3. ÇHC’de Çevrenin Korunmasına Katılmaya Yönelik Mikro Anket Verilerine Dayanan Bir Çalışma.....	81
4.4. Covid-19 Pandemi Sonrası Dönemde Ülkelerin İklim Değişikliğine Yönelik Tutum Değişimi	91
4.5. Ülkelerin Yeşil Bir Toparlanma İçin Destekleri.....	92

ŞEKİLLER DİZİNİ

<u>ŞEKİL</u>	<u>Sayfa</u>
3.1. Son Dönemde Görülen Hastalıklar	59
4.1. ÇHC’de Kısıtlamalardan Önce ve Sonra Havada NO ₂ Kirliliğinin Karşılaştırılması	88
4.2. İnce Partikül Madde Seviyelerinin Karşılaştırılması	89

SİMGELER VE KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
BM	: Birleşmiş Milletler
CFC	: Kloroflorokarbon
CH₄	: Metan
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
CHFS	: Çin Halkı Finansmanı Araştırması
CO	: Karbon Monoksit
CO₂	: Karbon Dioksit
Covid-19	: Korona Virüs
DB	: Dünya Bankası
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
ESA	: Avrupa Uzay Ajansı
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GECHS	: Küresel Çevre Değişikliği ve Birey Güvenliği
GHG	: Sera Gazı
H1N1	: İnfluenza A Virüsü
H₂O	: Su Buharı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPCC	: Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli
NASA	: Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Teşkilatı
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
NO₂	: Diazot Monoksit
NMVOC S	: Metan Dışı Organik Uçucu Karbonlar

NOX	: Azot Oksitler
O3	: Ozon
OH0	: Hidroksil Radikalleri
SF6	: Kükürt Hekzaflorid
SO₂	: Kükürt Dioksit

GİRİŞ

İklim değışikliği, hava, su ve pek çok alandaki kirlilik gibi çevresel sorunlar, küresel bir etki yaratır. Bu da doğrudan devletleri ve uluslararası sistemi etkiler. İnsanlık tarihi boyunca, doğa ve insan iç içe olmuştur. Çevre, insanlık tarihi boyunca var olan devlet oluşumları ve bireyin korunumu açısından önemli bir alan teşkil etmiştir. Tarih boyunca belli dönemlerde çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Çevre ve ekoloji biliminin ortaya çıkışı ve kavramsal kökeni incelenmiştir. Sanayi Devrimi'nden sonra devletler hızla sanayileşme sürecine girmiştir. Devletler bu süreçte, kömür, petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları yoğun bir şekilde kullanmıştır. Bu gazlar, atmosferde hızla sera gazlarının artışını meydana getirmiştir. 1970'li yıllardan itibaren hava kirliliği ve nükleer kirlilikler nedeniyle ekolojik tahribatın oluşmasına neden olmuştur. Bu süreç bağlamında insan faaliyetleri sonucunda hava kirliliği ve küresel ısınma günümüzde önemli çevre sorunlarıdır.

Çevre sorunları kapsamında küresel ısınma, iklim değışikliği ve sera gazları bireylerin yaşamlarını tehdit etmiştir. Bu süreçte, çevre siyaseti ya da çevrecilik her zaman endüstriyel topluma karşı doğmuştur. Çevre sorunlarının ulusal ya da uluslararası bir sorun olarak çok yönlü boyutları ortaya çıkmıştır. Özellikle sürekli artan büyüme ve yükselen refahın sonucunda çevresel sorunlar artmış ve tüm dünyayı etkilemiştir. Bu kapsamda çalışmada tarih boyunca var olan, insanlık ile bütünleşmiş olan çevreye ilişkin etimolojik bir yaklaşım sunulmaya çalışılacaktır. Tarih boyunca çevre sorunlarının geçirdiği tarihsel dönüşümün, sera gazları, küresel ısınma ve iklim değışikliği sorunlarının etkisini genel hatlarıyla açıklamakta ve çevre sorunları konusunda temel birtakım tanım ve sınıflandırmaları içermektedir.

Öte yandan küreselleşme kavramı siyasi, çevre, birey ve ekonomik alanlarda ulusal sınırların önemini yitirmesiyle, dünyayı bir bütün haline getiren süreçtir. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışına yönelik, siyasi, askeri, akademik ve ekonomik çevrelerde çok tartışılan ama üzerinde ortak bir tanım yapılamayan bir kavramdır. Küreselleşme kavramı özellikle akademik alanda uzmanların açıklamaya çalıştığı bir alandır. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışı, kavramın süreçte neler

getirdiği önemlidir. Küreselleşme sürecinin, bireyleri, toplumları ve devletleri olumlu ya da olumsuz yönleri ile nasıl etkileyeceğine ve uzun vadeli sonuçlarının nasıl olacağına odaklanılmıştır. Bu çerçevede küreselleşme kavramının kökenine ve sürece bağlı birçok tanım ve kavramın tüm etkenleri ve yönleriyle açıklanması hedeflenmiştir. Küreselleşme süreci,  evre sorunlarının ortaya çıktığı bir sürec olarak değerlendirilmiştir.

Diğer taraftan  evre sorunları noktasında, devletlerin ulusal çapta aldıkları önlemler ile küresel sorunları çözmeye yeterli olmamıştır denebilir. Küreselleşme süreci, bireyleri, toplumları ve devletleri etkileyen bir sürec olarak devam etmiştir.  evre sorunları bu bağlamda, özellikle bireyleri, toplumları ve devletleri etkilemiştir. Bir ülkede ortaya çıkan bir olay veya bir sorunun hızlı yayılması sonucunda küresel bir soruna d n  m  t r. Nitekim gelinen süreçte devletlerin ve sistemin insanların yaşamının devamı için  evre sorunlarına yönelik çözüm arayışları halen devam etmektedir. Bu sürec de yaşam hakkını tehdit eden, küreselleşme sürecinin getirdiği yıkımı ortaya koymuştur. Küreselleşen dünyada ekonomi devletler bazen belirleyici g   olmuştur. Devletlerin arasında geli mi lik düzeyi arasındaki fark giderek artmıştır. Dünya çapında ücretlerin azaltılması insanların yaşam koşullarını etkilemiştir. Özellikle gelişmekte olan devletlerin sosyal refah düzeyleri d  m  t r. İnsanların yaşam, sağlık, eğitim gibi temel haklarına yönelik ihlallere yol açmıştır. Bu sürece karşılık sadece bireyin tek başına önlem alması yeterli değildir. Çevresel sorunlara karşı, devletlerin uyguladığı önlem politikaları ise sorunlara tam çözüm  retememi tir. Bu yüzden küreselleşen dünyada, küresel sorunlara yönelik çözüm için küresel i  birliği gerekli görülmüştür. Tarih boyunca pek çok pandemi ve hastalık insanlığı etkilemiş ve bunun küresel çapta sonuçları olmuştur. Bu açıdan pandemilerin ortaya  ıkı ı, hızlı yayılışı ve ölüm oranlarındaki artı ı küreselleşme sürecine bağlanmıştır. Özellikle küreselleşme sürecinde yaşanan çevresel değişimler, bireyleri, toplumları, devletleri ve uluslararası sistemi etkilemiştir. Küreselleşme süreyle birlikte,  evre sorunları ve pandemi dönemi ele alınmıştır. Bu çalışmada, küreselleşme süreci bağlamında  evre sorunlarına odaklanmaktadır. Bu kapsamda küresel bir pandemi haline gelen Covid-19 döneminde Çin Halk Cumhuriyeti'nin ( HC)  evre ve  evre sorunlarına dair sürec incelenmiştir. Bu çerçevede,  evre sorunları, küreselleşme süreci ve Covid-19 küresel pandemisi birlikte değerlendirilecektir. K reselle mi  dünyada devletler arasında sosyal hareketlilik,

ticaret ve uluslararası seyahatler pandeminin hızla yayılmasına neden olmuştur. İlk olarak, ÇHC'nin Wuhan şehrinde Covid-19 vakaları görülmüştür. Devletler ilk başlarda, korumacı politikalar kapsamında önlemler almıştır. Ancak pandeminin tüm dünyaya yayılmasıyla, devlet sınırlarının önemi kalmamıştır. Covid-19 hastalığı, küresel pandemi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü insan faaliyetleri nedeniyle ekolojik yıkımın yaşandığı bir dönemde Covid-19 pandemisi tüm dünyayı etkilemiştir. Tarih boyunca var olan insanlık ile bütünleşmiş çevre sorunları ve pandemilere ilişkin etimolojik bir yaklaşım sunulmaya çalışılacak ve küreselleşme süreci bağlamında Covid-19 pandemisi değerlendirilecektir. Özetle bu bölüm, tarih boyunca çevre sorunları ve pandemilerin geçirdiği tarihsel dönüşümün temel hatlarıyla açıklamakta ve Covid-19 pandemisine ilişkin temel birtakım tanım ve sınıflandırmaları içermektedir.

Çalışmanın amacı Covid-19 pandemi döneminde çevre sorunlarının uluslararası alanda örnek ülke (case study) incelemesi kapsamında ÇHC'de çevre sorunlarında nasıl bir değişim yaşandığının ortaya konmasıdır. Covid-19 pandemisinin başlangıç yeri olan, ÇHC son on yılda hızlı ekonomik büyüme modeliyle dünyanın öne çıkan ülkelerinden olmuş ancak ekonomik büyüme başarısı, karbondioksit emisyonlarının ana kaynağı olan kömür gibi fosil yakıtları aşırı kullanmasını da beraberinde getirmiştir. ÇHC, dünya çapında en çok enerji tüketen ve karbon yayan ülke konumuna gelmiştir. Bu süreçte, hızlı sanayileşme ve şehirleşme politikaları ülkenin ekonomisini geliştirmiş ancak hava kirliliği, su kirliliği ve gürültü kirliliği gibi çevresel sorunları ortaya çıkarmıştır. ÇHC 1970'li yıllardan itibaren ilk ulusal çevre konferansları düzenlemiştir. Ancak ÇHC'nin çevreye yönelik kalkınma ve çevre politikaları çok sayıda nedenlerden dolayı başarısız olmuştur. Covid-19 pandemisi, ÇHC'nde ortaya çıkması ülkeyi çevre sorunları ve pandemiyle mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Covid-19 pandemi sürecinde ÇHC'de uygulanan politikaların, hava kirliliği, iklim değişikliği ve çevreye etkilerine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel varsayımı Covid-19 sürecinde çevre kirliliği ve iklim değişikliğinde yaşanan azalmadır. Bu durum, küresel temelde çevre sorunlarının kapanma ile azaldığı bir eğilimi karşımıza çıkarmıştır. Bu varsayımdan hareket ile yanıtlamamız gereken sorular ortaya çıkmıştır: Küreselleşme sürecinin çevre ve çevre sorunlarına etkileri nelerdir? Covid-19 döneminde ÇHC'de çevre sorunlarında nasıl bir değişim yaşanmıştır?

Çalışma küreselleşme süreci bağlamında çevre sorunlarına odaklanmakla birlikte özellikle küresel bir pandemi haline gelen Covid-19 dönemi ÇHC’de etkileri ile sınırlıdır. Bu sürecin nedeni çevre sorunlarına dair devletlerin özellikle sanayileşmiş gelişmiş ülkelerin doğru adımları atmadığı ancak pandemi sürecinde büyük kapanmaların yaşanmasının sanayileşme adımlarını zayıflattığı ama çevre sorunlarında azalmaların görüldüğü varsayımına dayanmaktadır. Çalışma özellikle 2019 ve 2022 yılları arası Covid-19 pandemisi ekseninde çevre sorunlarının küreselleşme bağlamında etkilerine odaklanılmıştır. Çevre sorunları ile ilgili olarak, Covid-19 döneminde YÖKSİS tezde 2019-2022 yılları arasında uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanlarında on bir tane tez yazılmıştır. Ancak bu tezler, çevre sorunları ve Covid-19 pandemi sürecini değerlendiren bir bağlamda değildir. Bu çalışma da bu eksikliği giderme adına hazırlanmıştır.

Bu çalışmada ilk bölümde kavramsal çerçevenin oluşturulması açısından çevre ve ekoloji kavramları açıklanacaktır. Daha sonra çevre sorunlarına neden olan sera gazları ve sera etkisi ve küresel ısınma sorununa değinilecektir. Bu çerçevede çevre sorunlarından kaynaklanan iklim değişikliği ve etkilerine odaklanılacaktır. Uluslararası ilişkiler alanında çevreye yönelik yaklaşımlar ele alınacak ve son olarak çevre ve iklime dair uluslararası sözleşmeler ve anlaşmaların çevre sorunlarına yönelik çözüm arayışları değerlendirilecektir. Bu bölümde; ekoloji, ekosistem, küresel ısınma, sera etkisi, sera gazları ve iklim değişikliği kavramları ele alınarak bu kavramların genel bir tanımlaması ve tarihi süreç ekseninde gelişimi incelenecektir. İkinci bölümde, küreselleşme sürecinin kavramsal çerçevesi oluşturulacak ve küreselleşme sürecinin tarihsel gelişimi değerlendirilecektir. Daha sonra küreselleşme sürecinin çevre üzerinde nasıl bir etkisi olduğu ele alınacaktır. Bu çerçevede, küreselleşmenin çevre ve birey üzerinde etkilerine odaklanılacaktır. Küreselleşme sürecinin getirdiği süreçte çevre sorunları ele alınacaktır. Üçüncü bölümde, küreselleşme süreci ve çevre sorunları bağlamında Covid-19 pandemisi incelenecektir. Tarihsel süreçte epidemiler ve pandemiler açıklanacak ve 20. ve 21. yüzyılda pandemiler ve Covid-19 dönemi birlikte değerlendirilecektir. Covid-19 pandemisine yönelik politikalar ekseninde pandemi döneminde çevre sorunlarında nasıl bir değişimin yaşandığı ele alınacaktır. Dördüncü bölümde, ÇHC’nin çevre politikaları incelenecektir. Bu bağlamda ÇHC’de ekonomi ve çevre ilişkisi birlikte açıklanmaya çalışılacaktır. Covid-19 küresel pandemisi döneminde uyguladığı

politikalar incelenmiştir. Bu kapsamda Covid-19 pandemi sürecinde ÇHC’de çevre ve çevre sorunları üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İnsanlık tarihi boyunca çevre var olan devlet oluşumları ve bireyin korunumu açısından önemli bir alan teşkil etmiştir. Çevre ve çevre biliminin (ekoloji) ortaya çıkışı, kavramsal kökeni ve sosyal bilimler alanında önemi ele alınılacaktır. İnsan faaliyetleri sonucunda hava kirliliği ve küresel ısınma günümüzde önemli çevre sorunları olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde çevre sorunları kapsamında küresel ısınma, iklim değişikliği ve sera gazlarının etkilerine değinilecektir. Tarih boyunca var olan insanlık ile bütünleşmiş olan çevreye ilişkin etimolojik bir yaklaşım sunulmaya çalışılacaktır. Özetle bu bölüm, tarih boyunca çevre sorunlarının geçirdiği tarihsel dönüşüm beraberinde sera gazları, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi konuları genel hatlarıyla açıklamakta ve çevre sorunları konusunda temel birtakım tanım ve sınıflandırmaları içermektedir.

1.1. Çevre ve Ekoloji

İnsanoğlu tarih boyunca belli dönemlerde çevre sorunları ile karşılaşmıştır. Tarih boyunca insanoğlu günlük yaşamını sürdürebilmek için ekoloji (ecology) ve çevre ile iç içe olmuştur. Günümüzde insanoğlu tarafından yerkürenin dengesi hızla bozulmuş ve çevre sorunları ön plana çıkmıştır. Bu sorunların çözümlerine önem verilmiştir. Bilimsel bir analiz yapıldığında ekoloji ve çevre kavramlarının kullanımlarında özdeşleştiği görülmüştür. Çevre ve ekoloji kavramlarının anlamlarına bakıldığında aynı anlamlarla karşılaşılmıştır. Ancak iki kavram birbirinden farklıdır (Parlak, 2004, s. 22).

Ekoloji, doğa ve insanlığın doğal dünya ile ilişkisi hakkında çevreye göre daha geniş bir kavrayış getiren ve biyosferin dengesini ve bütünlüğünü amaç olarak gören bilim adı olarak tanımlanmıştır. Ekoloji Yunanca'daki “*oikos*” kelimesinden türetilmiş bir

terim olup insanın içinde varlık kazandığı ve bir parçasını oluşturduğu doğal ortamları olan ilişkilerini kapsamaktadır. Ekoloji kullanıldığı anlam olarak bakıldığında çevreden farklıdır (Görmez, 2010, s. 2).

Ekoloji bilimi tarih boyunca gelişimini sürdürmüştür. Eski Yunan bilginlerinden Aristo ve Hipokrat araştırmalarında çevre ve ekoloji konuları üzerine çalışmalar yapmıştır. Alman biyoloji alanında uzman Ernst Haeckel 1869 yılında ekoloji kavramını tanımlamıştır. Haeckel'e göre ekoloji *“canlıların birbiriyle ilişkileri dahilinde yaşadıkları ortamları olan ilişkileri ve doğal çevrenin çalışmasıdır.”* (akt. Odum ve Barrett, 2016, s. 3). Ekoloji 1900'lü yıllarda ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Son yıllarda ekoloji kavramı yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekoloji kavramını tanımlamaya yönelik bilim adamları çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar ekoloji biliminin temel teorilerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Ekoloji bilimi üzerine çalışmalar bağlamında, yerkürenin uzaydan görüntüsü 1968-1970 yılları arasında ilk defa çekilmiştir. İnsanlık tarihinde ilk kez bu görüntüler sayesinde yerküreyi bir bütün halinde görülmüştür. Çevre konusuna yönelik kamuoyunda bilinçlenme neticesinde çevre sorunları küresel bir hal almıştır. 1970'lerden sonra üniversitelerde ekoloji eğitimi ve çevre araştırmalarının yapılması önemli bir süreci başlatmıştır. Bu süreç akabinde üniversitelerde, ekoloji merkezlerinde ve ekoloji enstitülerinde ekologlar yetişmiştir. Ancak ilk ekologlar sadece biyoloji bölümlerinde çalışmış ve ekoloji dersleri sadece biyoloji bölümünde verilmiştir. Ekoloji, biyoloji alanının içerisinde birleştirici ve bütünleştirici bir bilim dalı olarak gelişmeye devam etmiştir. Ekoloji sosyal bilimlerde son zamanlarda çalışılan bir alan olmuştur. Ekoloji, disiplinler arası bir çalışma alanı olarak değerlendirilmiştir. Ekosistemdeki canlıların ve türlerin birbiriyle nasıl etkileşim içinde olduğu ekoloji için önem arz etmiştir. Gıda ve enerji kaynaklarının kullanımına ait bilginin artması çevreye yönelik bilinçlenmeye katkı sağlamıştır (Odum ve Barrett, 2016, ss. 2-4).

20. yüzyılın başlarından itibaren ekoloji, yaşayan organizmalar ve çevreleri arasındaki ilişkiyi araştıran biyolojinin bir alt dalı olarak görülmüştür. Ekolojik düşüncenin gelişmesi, sanayileşme ve kentleşmenin hızla ilerlemesi sonucu meydana gelmiştir. Çevre konusunda endişe, ekonomik büyümenin hem insan soyunun hem de üstünde yaşadığı gezegenin devamlılığını tehdit ettiği korkusu nedeniyle daha şiddetli bir hal almıştır (Heywood, 2011, s. 274).

Çevre ve ekoloji aslında uluslararası ilişkiler disiplininde ve sosyal bilimlerde ön plana çıkan ama genellikle tanımlanamayan bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Son zamanlarda çevre ve iklimle dair kaygılar ön plana çıkmıştır. Çevre ve ekoloji kavramları üzerine sosyal bilimlerde çalışmalar, okullar, yaklaşımlar ve kavramsal çerçeve içerisinde ulusal ve uluslararası alanda önemli kavramlar olarak kullanılmıştır. Çevre çeşitli tanımlarla literatürdeki yerini arayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevre hakkında çok tanım yapılmıştır. Encyclopedia Britannica'ya göre çevre kavramının tanımı şu şekildedir: “*Bir organizma ya da ekolojik topluluk üzerinde etki eden ve sonunda onun biçim ve bekasını belirleyen fiziksel, kimyasal ve biyotik etkenler*” (The New Encyclopaedia Britannica, 1998, s. 512).

Çevrenin sayılamayacak kadar çok tanımı yapılmıştır. Webster sözlüğü çevreyi, “*Bir organizmanın yaşama ve gelişmesini etkileyen tüm dış şart ve faktörler toplamı*” olarak tanımlamıştır. Ayrıca çevre, bir nesnenin performansını etkileyen tüm dış şartlar şeklinde tanımlanmıştır (Görmez, 2010, s. 4). Çevre kavramı, yaşanılan ortam ve bu ortamı meydana getiren etkenler olarak tanımlanmıştır. Kavram, fiziksel, biyolojik, sosyal, kültürel, ekonomik olarak değerlendirilmiştir. Çevre kavramında akla gelen ilk tanım, bireyin dışındaki her şeydir. Bu tanıma göre çevre; doğal, yapay ve toplumsallığa vurgu yapmıştır. Çevre, insanların ve diğer canlıların birlikte yaşadığı alandır (Keleş ve Hamamcı, 2005, s. 22).

Çevre, birbirinden ayrılmaz gibi duran insan ve doğa ilişkisinin tam kesişme noktasında yer almıştır. Bu iki kavramdan birinin diğerine mutlak muhtaç olduğu ama diğerinin tümüyle onsuz yapabildiği ve aslında onsuz var olduğu iki temel unsurun ilişkilerini kapsamıştır. Bir yönüyle bu iki unsurun her biri diğerine karşı hem etken hem de edilgen bir konuma sahiptir. Ponting'in de tanımına göre, insanlık tarihini dolayısıyla insan-doğa etkileşimini tek başına değerlendirip anlamlandırmak mümkün değildir. Bütün insan toplulukları, karmaşık ve birbiriyle bağlantılı fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlerden geçmiştir. Bu süreçleri insanlar da dâhil olmak üzere diğer canlıların birbirine bağlı topluluklar oluşturmasının temelini yaratmıştır (Parlak, 2004, s. 15).

Diğer taraftan çevreciliğin (environmentalism) temeli, doğanın insani ve insani olmayan varlıklar kadar, cansızlar dünyasını kapsayan, birbirine bağlı bir bütün olduğu düşüncesine dayanmıştır. Ekoloji kavramı organizmaların “evde” ya da

“kendi yaşam alanlarında” incelenmesi anlamına gelmiştir. Ecologism ile environmentalism arasında sıklıkla bir ayrım yapılmıştır. Bu iki kavram genellikle çevrecilik olarak kullanılmıştır. Burada kavramların ayrımı dikkate alındığında, çevrecilik yerine ekolojizm olarak kullanılması uygun olsa da genellikle çevrecilik şeklinde kullanılmıştır. Çevrecilik, doğal dünya hakkındaki geleneksel varsayımları sorgulamadan, ekolojik krizlere cevap veren çevreye ilişkin ılımlı bir yaklaşımı ifade edilmiştir (Heywood, 2016, s. 62).

Endüstrileşme süreci çevre sorunlarının başlangıcı kabul edilmiştir. Bununla birlikte çevrenin siyaset ile yorumlanması da başlamıştır. Çevre siyaseti ya da çevrecilik her zaman endüstriyel topluma karşı tepki niteliğinde doğmuştur. Bu süreçte, çevre sorunları ulusal ya da uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı ülkelerinde sürekli artan büyümenin ve yükselen refahın sonucunda çevre sorunları artmıştır. İnsanlık ve doğa arasında gittikçe artan ilişki sonucunda, çevre hareketi ile çevre sorun olarak görülmüştür. Ekoloji kavramından etkilenen ilk çevreci hareketlerin öncü çalışmaları şunlardır: Rachel Carson’un zirai ilaçların ve tarımda kullanılan kimyasalların artması sonucunda doğal alana ve insan hayatına verilen zararını yazdığı eseri *Sessiz İlkbahar* (The Silent Spring, 1962); Murray Bookchin’in zirai ilaçların, gıda katkı maddelerinin ve X ışınlarının insanların kanser gibi hastalıklara neden olduğunu yazdığı eseri *Bizim Sentetik Dünyamız* (Our Synthetic Environment) çalışmalarıdır (Heywood, 2011, s. 456).

Ekolojik ilkelere göre doğal kaynaklar iki çeşittir. Yenilenebilir kaynaklar, belli sınırlar içinde kendi kendini yenileyebilen ve sınırsız kaynaklardır. Bu kaynaklar şunlardır; ormanlar, balıklar ve doğal alanlar. Her yıl bu kaynaklar kendisini yenileyebilirler. Canlı kaynakların tümü yenilenebilir kaynaklardır. Yenilenebilir doğal kaynak olan toprak aşırı kullanım ve tahrip edilmediği sürece yenilenebilir. Yaşamın devamı için en önemli yenilenebilir bir kaynak olan su kullanımı ve hidrolojik döngüler ile yenilenir. Ancak su yenilenebilir olsa dâhi aşırı kullanımı ve kirlenmesi suyu etkilemiştir. İnsanlığı enerji ihtiyacının karşılanması için güneş ve rüzgâr yenilenebilir kaynaklar arasındadır. Güneş enerjisi tükenmez bir doğal kaynaktır. Yenilenemez kaynaklar şunlardır; petrol, kömür, doğal gaz, linyit. Bu kaynaklar sınırlıdır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009, ss. 123-124).

Ekolojik düşünce, yeni bir siyaset tarzını temsil etmiştir. İnsanlık ve insan ihtiyacından yola çıkmaz, doğayı insan türü de dâhil yaşayan türler ve doğal çevre

arasındaki değerli ama kırılgan ilişkilerden oluşan bir ağ olarak görmüştür. İnsanoğlu artık merkezi konumda değil, doğanın ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Ekoloji, organizmaların “evde” veya “*kendi doğal yaşamları içinde*” incelenmesi anlamına gelir ve biyolojinin ayrı bir bilim dalı olarak geliştirilip bitkiler ile hayvanlar, canlı ve cansız unsurlardan oluşan kendi kendini düzenleyen doğal sistemler ve ekosistemler tarafından sürdürülmüştür (Heywood, 2011, s. 275).

İnsan faaliyetleri sonucu çevresel alanların zarara uğraması nedeni ile çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Hava, su ve toprağın yapısı insan faaliyetlerinden dolayı zamanla tahrip olmuştur. Çevresel sorunlarından dolayı artan kirlilik nedeniyle ekolojik denge bozulmuş ve insanların sağlığını tehdit etmiştir. İnsanın doğal çevreye verdiği zarardan dolayı bitki ve hayvan türleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır (Çevre Kanunu md. 2). Çevre sorunlarının varlığı ve etkileri sadece bir bölgeyle sınırlı kalmamakta yerkürenin tamamını etkilemektedir. Bu kapsamda çevre sorunları çok yönlü ve çok boyutlu etkileri bağlamında küresel çevre sorunlarına dönüşmüştür (Kaypak, 2013, s. 19). Çevre sorunları, küresel felaketler şeklinde uluslararası alanda değerlendirilmiştir. Bu noktada, yaşamın devamı için sürdürülebilir ve yaşanabilir bir dünya sorunu ortaya çıkmıştır. Uzun vadede sürdürülebilir ve yaşanabilir bir dünya için uluslararası diyalogun geliştirilmesi ve devletlerin ortak bir paydada anlaşması gerekli görülmüştür (Taytak ve Meçik, 2009, s. 252).

Ekolojini gelişimi, doğal dünya ve içindeki insanların yeri konusundaki fikirlerimizi radikal biçimde etkilemiştir. Ekoloji, insanoğlunun doğanın sahibi olduğu fikri ile çatışmıştır. Bu düşüncenin yerine şu ana kadar göz ardı edilen hassas bir karşılıklı ilişki ağının bütün insan türünü koruduğunu ileri sürmüştür. Ekolojistler, önünü görmeyen ve tutkulu maddi zenginlik arzuları içinde doğanın dengesinin bozulduğunu, insan hayatını mümkün kılan ekosistemleri tehdit etmeleri nedeniyle insanoğlunun, şu anda bir çevre sorunlarıyla karşı karşıya olabileceğini söylemiştir (Heywood, 2011, s. 276).

Çevresel sorunlar doğal kaynakların bilinçsiz üretim ve tüketiminden ortaya çıkmıştır. Çünkü devletler ekonomilerini geliştirmek pahasına doğal kaynakları bilinçsizce kullanmış ve bu bağla çevre sorunlarının çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ekonomik sistemlerin içerisinde çevre bir aktör niteliği kazanmıştır. İnsanlar yaşamlarının devamı için doğal kaynakları sürekli üretimde kullanmıştır. Ancak bu kaynaklar sınırsız değildir. Doğada kaynaklar yenilenebilir ve yenilenemez şeklinde

sınıflandırılmıştır. Çevrede aslında yenilenemeyen bir doğal kaynak olarak görülebilir. İnsanlığın yaşamının devamını sağlayan çevre bozulmakta ve kendini yenileyemez durumdadır. Çevre sorunları uzun vadeli ve evrensel sorunlardır. Çünkü bu sorunlar sadece bireyi, toplumu ya da devleti etkilememekte tüm insanlığın ortak küresel sorunudur (Kaypak, 2010, s. 55). Nitekim çevre sorunları dünyanın ortak geleceğini tehdit etmiştir. Küresel ısınma, iklim değişikliği, asit yağmurları gibi tüm küreyi tehdit eden sorunlar vardır. Bu sorunların kökeni insan faaliyetleri sonucunda atmosfere salınan sera gazlarıdır. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, iklim değişikliğinin nedeni olarak atmosferde artan sera etkisine vurgu yapmıştır (Arıkan, 2006).

Bu açıdan çevrenin korunması insan hakları içerisinde yer almıştır. İnsan hakları sadece devletler bazında değil bireysel olarak insanların yaşamı, sağlığı, özel hayatı ve mülkiyetleri üzerinde çevresel etkiler doğurmuştur. Devletlerde çevreyi tehdit eden sorunlara karşı insanların yaşamını sürdürebilmesi için önlemler alma hükümlüğünü yerine getirmeye çalışmıştır (Boyle, 2018, s. 7). Ekosferde yaşayan insan da diğer canlılar gibi ekolojinin kapsamı içinde yer almıştır. Ekolojinin kapsamından çevre sorunları 1970'ten günümüze kadar önemli hale gelmesiyle insan ve doğa ilişkileri incelenmeye başlanmıştır. Çünkü canlılar içinde doğayı en çok etkileyen insandır. Ekolojik döngülere günümüzde daha çok önem verilmesinin nedeni çevre sorunlarının artması olmuştur. Çevrenin hızlı bir şekilde değişmesinin yükümlülüğünden tüm insanlığın sorunu olmuştur (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2009, s. 13).

Çevre sorunları ekosistemde dengenin bozulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ekosistemde dengenin bozulmasının birçok nedeni vardır. Ekosistemde dengenin bozulması doğal süreçlerle gerçekleşebileceği gibi insan faaliyetleri sonucunda denge bozulmuştur. İnsan faaliyetleri sonucunda hem diğer canlıların yaşamlarına zarar verirken insanoğlu kendi yaşam alanlarını bozmuştur (Çepel, 2008, s. 14). Sınır ve ulus tanımayan çevre sorunları karşılıklı ve bağlanmış sorunlardan oluşmuştur. Bu sorunlarla mücadelede bütünsel bir çevre politikası kapsamında devletlerin küresel iş birliğine ihtiyaçları vardır (Tuna, 2003, s. 257).

Çevre sorunlarını sadece devletler bazında ele alamayız çünkü çevre sorunları doğası gereği evrenseldir. Bundan dolayı çevre sorunlarının tüm dünyayı tehdit eden sorunlar olarak değerlendirmeliyiz (Özel Özcan, 2022, s. 147). Sanayileşme süreciyle

birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak kaygısı dünyamızın doğal kaynakları yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır olmasıdır. Bu dönemde insanlığın karşılaştığı küresel ısınma kaynaklı iklim değişikliği sorunu devletlerin gelişmiş ve az gelişmiş ayrımı yapılmaksızın çözüm arayışına girdiği çevre sorunları içerisinde yer almıştır. Çevre sorunları dünyanın dengesini bozmuş ve en önemli etkileri; sera etkisi, ozon sorunu, asit yağmurları gibi iklim koşullarını meydana getirmiştir. İnsan faaliyetleri sonucunda en çarpıcı etki havaya karışan karbon ve metan gazlarının yeryüzünde sıcaklığı artırması olmuştur. Bu sıcaklık artışının etkileri insanlığın geleceği için tehdit oluşturmuştur (Keleş, 2016, s. 14). Çevre sorunları içerisinde yer alan küresel ısınma dünyamızın en önemli sorunlarından biridir. Günümüzde küresel ısınma hem insanlık hem dünyanın geleceği için tehdit oluşturmuştur (Nordhaus, 2018, s.15). Dünya sonlu bir sistem ve kaynakları sınırlıdır. Dünyada çevre sorunlarının bir kısmının neden olduğu kirliliği yenileyebilir ama bu kadar hızlı bir süreçte gelişen iklim değişikliğine karşı insan toplulukları tehlike altında kalmıştır (Habib, 2011, s. 7).

İnsanlık tarihi boyunca insanlar doğadan sürekli faydalanmış ama Sanayi Devrimi'nden sonra insan faaliyetleri artmıştır. Sanayi Devrimi'nden sonra çevre ve doğal kaynakları insanların orantısız kullanımları çevreye önemli derecede zararlar vermiştir. İnsanlar çevreye verdikleri zarara rağmen doğanın kendini yenileyeceği düşüncesi ile faaliyetlerine devam etmiştir. Çevreye verilen zararın devam etmesi sonucunda çevrenin dengesi bozulmuştur. İnsanlık tarihinde görülen bu ekolojik dengesizliğin sonucunda çevre sorunları ortaya çıkmıştır (Can, 2016, s. 59). Ekolojik döngülerin bozulmasında hızlı sanayileşme, havanın kirlenmesi, kükürt dioksit, asit yağmurları ve fosil yakıtların aşırı kullanımı çevre sorunlarında artışa neden olmuştur. Çevreye zarar veren insan faaliyetleri ve etkilerinden en çok zarar gören de yine insandır (Aydın ve Çamur, 2017, s. 22).

Öte yandan, Gaia hipotezine göre, küresel iklim değişikliğinin nedeni fiziksel çevre üzerinde insanın etkisi ile açıklanmıştır. İnsanoğlu günlük ihtiyaçlarını karşılamak için, fiziksel çevreyi değiştirmiş ve zarar vermiştir. İnsan faaliyetleri ile çevre faktörleri değişmiştir. Bu süreç ile fizyolojik varlığımız devamı için gerekli olan çevre zarar görmüş ve dengesi bozulmuştur. Bu süreç, küresel iklim değişimi olarak adlandırılan süreci oluşturmuştur (Odum ve Barrett, 2016, s. 45).

300 milyon yıl önce karbon döneminde, organik maddelerin fazla üretilmesi ve bu maddelerin ayrışmadan birikmesi nedeniyle fosil yakıtlar oluşmuştur. Bu yakıtlar Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesini sağlamıştır (Odum ve Barrett, 2016, s. 47). 19. yüzyıl itibari ile Sanayi Devrimi ve akabindeki sürecin yarattığı, atmosferik karbondioksit (CO₂) konsantrasyonları ve salınımı artış göstermiştir. 1959'da başlayan hassas ölçümler sonucunda küresel ısınma, dünyanın öngörülebilir bir çevresel sorunu haline gelmiştir. 1960'lı yıllarda keskin bir şekilde atmosferik konsantrasyonları yukarı doğru artış göstermiştir. Küresel ısınma karada, okyanuslarda ve ekvator bölgelerinden daha yüksek enlemlerde ve kıtaların iç kısımlarında kıyı bölgelerinden daha az etkilemiştir (Brown, 2005, s. 123).

Çevre konusu ve kavramsal çerçevenin çizilmesi uluslararası alanda özellikle çevre sorunlarının yaşandığı temel alanları görmemizi kolaylaştıracaktır. Özellikle 1900'li yıllardan itibaren çevreye dair ilgi artmıştır. Özellikle küresel ısınma, iklim değişikliği ve hava kirliliği gibi çevre sorunlarına dair devletler hem ulusal hem de uluslararası alanda önlemler almaya çalışmıştır. Burada öncelikle küresel ısınma konusunda tarihsel süreç ele alınacak ve kavramsal çerçeve çizilecektir. Daha sonra sera etkisi açıklanacak ve sera etkisine neden olan gazlar incelenecektir. Bu çerçevede küresel iklim değişikliği ele alınacak ve etkilerine odaklanılacaktır. Çevre ve uluslararası ilişkiler bağlamında, çevresel sorunlara yönelik yaklaşımlar ele alınacaktır. İklim sisteminde meydana gelen sorunların, birey, devlet ve sisteme yönelik etkileri değerlendirilecek ve çevre ve iklime dair uluslararası sözleşmeler ve anlaşmalar incelenecektir.

1.1.1. Küresel Isınma

Çevre sorunları karşısında en öne çıkan durum küresel ısınmadır. 1800'lü yıllardan itibaren fosil yakıtların yakılmasına bağlı sanayileşme süreci başlamıştır. Sanayileşme süreci sonucunda 1990'lardan itibaren dünya genelinde küresel iklim değişikliğine karşı ilgi artmıştır. İnsan doğanın bir parçası olduğu halde küresel ısınmaya neden olan doğal etkilerin yanı sıra insan faaliyetlerinin etkisi daha büyüktür. Doğal etkenler: Güneşten gelen enerji miktarındaki değişiklikler, dünyanın eksenindeki değişimler, kıtaların kayması ve konumları, volkanik aktiviteleri, evrendeki toz bulutları ve göktaşları, okyanus sirkülasyonlarında değişimler ve dağ oluşumları ve dağların sıraları olarak etkilemiştir. İnsani faaliyetlerinden kaynaklı:

Ormanlık alanların yok olması, arazilerin tarıma açılması ve fosil kaynakların kullanımı nedeniyle sera etkisi yaratmıştır. Tarımsal atıkların yakılması ve fosil yakıtların yakılması gibi nedenler atmosfere salınan aerosollar¹ ve parçacıklardır (Kadioğlu, 2007, s. 7). Küresel ısınmanın yeryüzü kaynaklı nedenleri; Sanayi Devrimi sonrasında hızlı sanayileşme, dünya nüfusunda hızlı artışlar, kentlerde çarpık kentleşme, orman alanlarının yok edilmesi ve okyanus akıntılarıdır (Kadioğlu, 2007, s. 9). Artan sera gazı konsantrasyonları atmosferde hızla artmıştır. Bunun sonucunda, çevresel sorunlar kapsamında iklim değişikliği tüm küreyi etkilemiştir. Atmosferin ortalama sıcaklığının artması küresel ısınma sorununu gündeme getirmiştir. İnsan faaliyetleri sonucunda, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ısınma sorunu hem devletler hem insanlık açısından önlem alınması gereken bir sorun olarak değerlendirilmiştir. İnsanoğlu yeryüzünde yaşamını sürdürebilmesi, iklim sistemine bağlıdır. İklim sisteminin yapısını inceleyen iklim bilimciler, iklim sisteminde meydana gelen değişikliği kanıtlamıştır (Sunay, 2000).

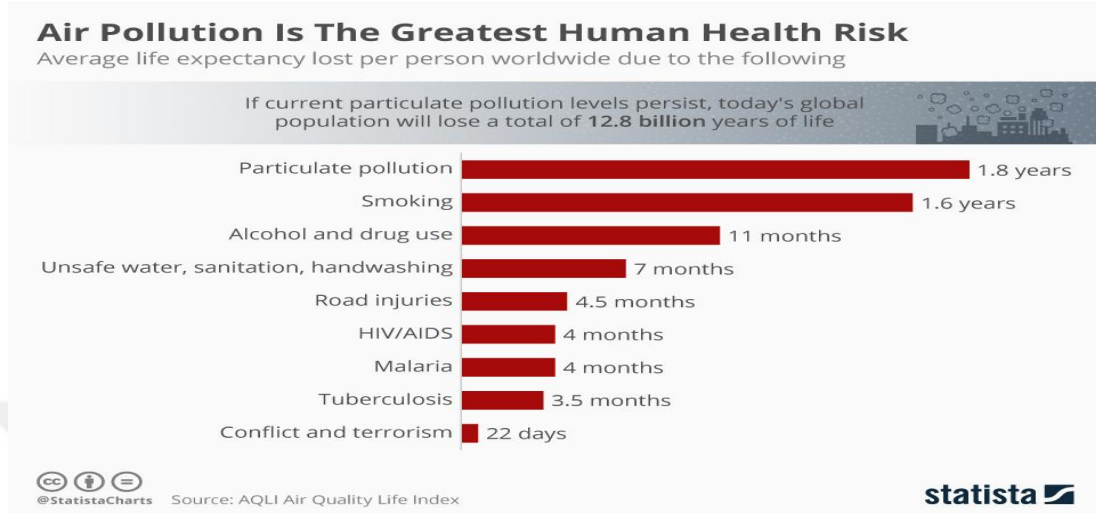
İklim değişikliğinin tarihsel kökenine bakıldığında belirli dönemler ve değişen zamanlar içinde süre gelen bir yapıya sahip olmasına rağmen, sanayileşme sonrasında değişim kadar hiçbir dönem bu kadar hızlı değişme göstermemiştir. İnsan faaliyetleri sonucunda bu kadar hızlı değişim göstermiş ve önceki dönemlerde insan faaliyetlerinin iklim sistemi üzerinde etkisine rastlanmamıştır. İnsanoğlu ilk defa faaliyetleri sonucunda iklim sistemini değiştirmeye başlamış ve etkileri ile karşı karşıya kalmıştır (Hunter, 2003).

Sanayi Devrimi'nden bu zamana kadar atmosferdeki karbondioksit konsantrasyonları yüzde 50 artarak milyonda 280 parçadan milyonda 415 parçaya yükselmiştir. Pliyosen döneminde en son 3 milyon yıl önce karbondioksit oranı bu kadar yüksek olmuştur. Ancak yüksek seviyelerde bile insanlar bu durumu yaşamamıştır (IPCC, 2018). 1990'lardan beri küresel ısınma nedeniyle aşırı hava olayları iki katına çıkmış ve şiddetleri artmıştır. Küresel ısınmadan kaynaklanan etkiler kar örtüsünün hızla erimesi, deniz seviyelerinin yükselmesi, kara ve deniz buzullarının erimesi, şiddetli hava olaylarının yaşanması ve iklim kuşaklarının yer değiştirmesi yer almıştır. Bu etkenlere bağlı olarak doğal afetlerin sıklaşması ve şiddetlerinin artması, erozyon, kuraklık, çölleşme sonucunda temiz suya erişimin zorlaşması, salgın hastalıklar,

¹ Aerosoller iklim üzerinde etkiye sahiptir. Aerosoller güneşten gelen radyasyonun bir kısmını uzaya yansıtır. Bu süreçte soğuma veya ısınma gerçekleşir.

tarım alanlarının tahribatı nedeniyle besin kaynaklarında azalma gibi sonuçlar insan hayatını ve diğer canlıları olumsuz etkilemiştir (IPCC, 2001b).

Grafik 1.1. Hava Kirliliğine Bağlı Yaşam

Kaynak: (McCarthy, 2018)

Grafik 1.'de Chicago Üniversitesi'nin yayınladığı hava yaşam indeksi yer almıştır. DSÖ standartlarını aşan kirliliğine bağlı yıllık 1,8 oranında ölüme neden olmuştur. Bu bağlamda HIV/AIDS gibi hastalıklar ve sigara ve alkol gibi alışkanlıklardan daha tehlikeli olduğu verilerle gösterilmiştir. Araştırmacılar, hava kirliliğinin devam etmesi halinde dünyanın toplam nüfusundan 12,8 milyar insanın öleceğini belirtmiştir. Bazı bölgeler daha fazla etkilenmiştir. Özellikle Hindistan'ın bazı bölgesinde yaşayan insanların hava kirliliğinden dolayı 11 yıllık yaşam sürelerinin kısaldığı iddia edilmiştir. Aynı şekilde ÇHC'de yaşayan insanların yaşam sürelerini etkilemiştir. 1998 yılında 1,0'dan 2016' yılına 1,8 ortalama yaşam süresi kaybı yükselmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler hava kirliliğinden çok etkilenmiştir. Avrupa'da hava kirliliği yönelik etkin politikalar sayesinde durum daha iyi olduğu sonucuna varılmıştır (McCarthy, 2018).

1.1.2. Sera Etkisi ve Sera Etkisine Yol Açan Gazlar

Yeryüzünün, insanlar ve diğer canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için ideal bir düzey ısıda olduğu duruma "sera etkisi" denilmiştir. Sera etkisi, dünyaya çarpan güneş ışınlarının yönünü değiştirmiştir. Dünyamızda güneşten gelen bütün enerjiyi alır ve bu durumda yeryüzünün ısınıp artırmıştır (Spence, 2007, s. 16). Sera etkisi insanlara ve diğer canlılar üzerinde olumlu etkileri olmasına rağmen atmosferde

biriken sera gazları insanlık için tehlikedir. Su buharı etkisi yoğun olması nedeniyle ısı tutma konusunda karbondioksitten çok daha fazla etkiye sahiptir. Fakat su buharının atmosfer içindeki değişimleri doğal bir süreçtir. (Uzmen, 2007, ss. 49-51). Atmosferin sera etkisi dengesi insan faaliyetleri sonucunda bozulmuş, fosil yakıtların kullanılması atmosferdeki sera gazı konsantrasyonlarını artırmıştır.

Sera gazları konsantrasyonlarında meydana gelen artış sonucunda iklim değişikliğine neden olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. İnsan faaliyetleri sonucunda iklim değişikliğine neden olan bu sera gazları; karbondioksit (CO₂), metan (CH₄), diazot monoksit (N₂O), ozon (O₃) ve kloroflorokarbon (CFC) gazlarıdır. CFC'ler hariç diğer gazların hepsi atmosferde bulunmaktadır. Bu gazların birikimleri atmosferde oran olarak küçük olmasına rağmen, iklim üzerinde etkileri çok önemlidir. Günümüzde bu gazların oranının doğal olarak bulundukları oranın üzerine çıkması, insan faaliyetlerinden kaynaklanan küresel ısınmanın ana nedenidir (Kurnaz, 2019, s. 22).

Atmosferde sera gazlarının etkisi; Karbondioksit %55, kloroflorokarbon yüzde %24, metan %15, azot %6 oranında etkileye sahiptir (Kadioğlu, 2007, s. 18). Ancak karbondioksit ve su buharı çok fazla sera etkisine neden olan gazlar olarak değerlendirilmiştir. Su buharı birikimini küresel ısınma artırır ve bu birikim sera etkisine neden olmuştur. Ancak bu durumda küresel ısınmayı hızlandıracağı varsayılmıştır (Türkeş, 2021, s. 5). Atmosferde sera gazı olarak adlandırılan (CO₂, CH₄, N₂O) bu gazlar toz bulutları ve su buharı tutar. Yerkürede yaşamın devamı için gereken bu sürece, “*atmosferin sera etkisi*” denilmiştir. Sera gazlarının atmosferde oranı çok önemlidir. Dengeyi sera gazları denilen gazların konsantrasyonlarını sağlar. Denge durumuna göre Mars gezegeninde sera gazı konsantrasyonları düşük olması nedeniyle gezegende küresel sıcaklık değeri -18°C, Venüs gezegeninde yüksek olması nedeniyle küresel sıcaklık 460°C'dir (Balkız, 2001).

a. Su Buharı (H₂O)

Havadaki su buharı değişken yapıdadır. Birikim oranı çok küçük bir yapıda olmasına rağmen çok önemlidir. Karbondioksit gibi su buharı güneş enerjisinin bir bölümünü ve ısı enerjisini emmeyi sağlar. Atmosferin ısınmasına neden olan etkili bir gazdır (Türkeş, 2021, ss. 5-6).

b. Karbondioksit (CO₂)

İnsan faaliyetlerinin etkisi sonucunda, atmosferde meydana gelen yanma süreci CO₂ açığa çıkarmıştır (Ahrens, 1988). Özellikle fosil yakıtlardan, kömür, petrol, doğalgaz ve orman yangınları sonucunda CO₂ açığa çıkmıştır. Bu süreçte, atmosferde CO₂ yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Sanayi Devrimi sürecinde, kömür, petrol gibi fosil yakıtların kullanımındaki artış havadaki karbondioksit yoğunluğu artırmıştır. Fosil yakıtların yakımı havaya büyük miktarda karbondioksit yüklemiştir (Kadioğlu, 2007, s. 245). Karbondioksit, doğal olaylar yolu ile atmosfere karışmıştır. Bunlar, canlıların solunumu ya da yanardağ patlamaları olabilir. İnsan etkisi ile doğal olmayan yollar sonucunda, atmosfere yüksek orandan karbondioksit salınmıştır. Karbondioksit salınmasına neden olan; kömür, petrol ve doğalgazdır (Kurnaz, 2019, s. 23). Küresel ısınmaya neden olan sera gazları içerisinde CO₂'in etkisi çok yüksektir (IPCC, 2007).

c. Metan (CH₄)

Metan (CH₄), doğal ve antropojen çok sayıda kaynağı vardır. Metan, oksijensiz koşullar altında ayrışma ve çürüme yolları ile açığa çıkmıştır. Önemli kaynakları, sulak alanlar, çeltik tarımı, yabani ve evcil hayvanlar, beyaz karıncalar, doğal gaz ve kömür kullanımı, biyokütle yanması ve kentsel çöplüklerin olduğu arazilerde ortaya çıkmıştır. Atmosferde, metan birikimi her yıl artış göstermiştir. Artışın nedenleri, sığır yetiştiriciliğini artması, çeltik tarımında artışlar, doğal gaz kaçakları, petrol ve çöp biriktirmedir. Atmosferden metan kimyasal süreçler ile uzaklaştırılır (Türkeş, 2016, s. 32). Endüstri Devrimi öncesi dönemde, atmosferdeki metan oranı 700 ppb seviyesindeydi. İnsan nüfusunun hızlar arttığı günümüzde ise, oran 1880 ppb seviyesindedir. Günümüzde atmosferdeki sera etkisinin %20'si metan gazından kaynaklanmıştır. Metan gazı soğuk ve yüksek basınçta, su ile birlikte “kafes bileşikler” denilen yapıyı oluşturmuştur. Yani, metan ve su birlikte donmuş halde bulunur. Yer altında metan ve suyun birlikte durmaya devam etmesi için, sıcaklığın artmaması ve üzerlerindeki basınç azalmamalıdır. Donmuş yapı ısınır ise, metan buharlaşarak atmosfere karışır. Dünyamızın kuzey bölgelerinde toprağın altında donmuş şekilde metan kafes yapıları bulunmuştur. Metanın toprağın altında kalmasını, Sibiry'a gibi bölgelerin yaz ve kış boyunca toprağının donmuş halde bulunması sağlamıştır (Kurnaz, 2019, ss. 30-31).

d. Diazot Monoksit (N₂O)

Diazot monoksit (N₂O) çeşitli biyolojik kaynaklar tarafından üretilmiştir. Kaynakları toprak ve okyanuslardır. Toprakta kaynaklanan salımların değerlendirilmesini yapmak, sürecin karmaşıklığı hem toprakta üretilmekte hem de toprakta bozulabilmektedir. Küresel olarak diazot monoksit salımlarının yaklaşık %90'ının topraktan kaynaklandığı öngörülmüştür. Atmosferdeki (N₂O) birikimi, sanayi öncesi dönemden yaklaşık %17 oranında daha fazladır (Türkeş, 2021, s. 11). Bu gaz daha çok tarımla ilgilidir. Çünkü bitkilerde ve toprakta bulunan gazların karışması sonucunda ortaya çıkmıştır. Tarımdan daha iyi sonuç alabilmek için ürünlerde azotlu gübreler kullanılmıştır. Bu süreçte, gübrelerde kullanılan azot gazının toprağa karışımı sonucunda N₂O gazı ortaya çıkmış ve atmosfere salınmıştır (Kanat ve Keskin, 2018, ss. 68-69). Diazotmonoksit, atmosferdeki fotokimyasal bozulmalar ana atmosferik yutaktır. Atmosferdeki bu gazın kalıcılığı çok yüksektir. N₂O'nun küresel ısınma üzerindeki katkısı büyüktür çünkü atmosferde çok uzun süre kalabildiği ve uzun dalga boylu yer ışınının bazı dalga boyu aralıkları için etkili bir emicidir. 1990 yılı düzeyinde atmosferdeki N₂O birikimlerini tutabilmek için, %70-80 dolayında N₂O salımlarında bir azaltma yapılması gerekmiştir (Türkeş, 2021, s. 12).

1.1.3. İklim Değişikliği ve Etkileri

Küresel ısınma kavramı aslında dünyanın toplam enerjisi üzerinden tanımlanmıştır. Sanayi Devrimi'nden günümüze kadar süreçte, insan faaliyetleri sonucunda atmosferde biriken sera gazlarının geri besleme mekanizması sonucunda hızla artmasına bağlı, doğal sera etkisinin kuvvetlenmesi sonucunda, yeryüzündeki ve atmosferin alt bölümlerindeki sıcaklık artışına “küresel ısınma” adı verilmiştir (Türkeş, 2006, s. 3).

İnsan etkisi ile atmosfer, okyanus ve toprak ısınmıştır. Sera gazı konsantrasyonlarında gözlemlenen artışlar insan faaliyetlerinden kaynaklanmıştır (IPCC, 2021, s. 5). Küresel ısınmanın asıl kaynağı olan, CO₂ salınımlarına nedeni aşırı fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanmıştır. Bunlar atmosferde birikir ve uzun süre atmosferde kalırlar. Atmosferdeki yüksek miktarda sera gazı, toprak ve okyanus yüzeylerinin ısınmasına neden olur. CO₂ gibi gazlara sera gazı (GHG) denilmiştir (Nordhaus, 2018, s. 16).

Atmosferi meydana getiren gaz örtüsü özellikle karbondioksit, azot oksit, metan ve diğer sera gazlarıdır. Bu gazlardan özellikle karbondioksit ve sera gazlarının yoğunlukları küçük olmasına rağmen işlevsel olarak çok etkili gazlardır. Bu gazların en önemli özelliği dengeleyici olmalarıdır. Atmosferimizde, karbon dioksit ve diğer sera gazlarının olmadığı durumda kızılötesi ışınları uzaklaşamaz ve uzay boşluğuna geri akar. Dengeleme durumu olmadığı zaman, geceleri havayı buz gibi yapar ve yeryüzünü soğuk ve yaşanılmaz bir hal alır. Yeryüzünü yaşanabilir kılan, dengeleyen sera gazlarıdır. Sera gazlarının dengeleyici yapısı sayesinde ısıyı ve soğuk dengelenmiştir. İklim değişikliğinin ana etkeni, dengedir. Atmosferde CO₂ ve diğer sera gazlarının yoğunluğu artarsa çok fazla ısı korunur. Dünya atmosferik sera gazları nedeni ile ısınır, gezegenimizde yaşam üzerinde etkisi bir felakete yol açan iklim değişikliğinin yaşanmasına neden olmuştur (Yergin, 2011, s. 12).

Küresel ısınmaya, havadaki CO₂ gazının artmasına ve ormanların zamanla yok olmasına neden olmuştur. Atmosferde bulunan CO₂ oranı, hiçbir dönemde bugün olduğu kadar fazla olmamıştır. Enerji kullanımından kaynaklanan sera gazı salımları diğer salımlara göre oranın çok yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2015, s. 106). Burada atmosferde sera gazlarının etkileri sıcaklıkların değişimleri, fırtınaların konumlarını, sıklıklarını, yağış düzenlerini, nehir akışlarını, kar yığınlarını, buz örtülerini ve temiz suya erişimi etkilemiştir. Bu etkiler, iklime duyarlı biyolojik yaşam ve insan faaliyetleri üzerinde etkileri önemlidir (Nordhaus, 2018, s. 17).

Küresel ısınma, dünyanın dört bir tarafından fosil yakıtların yakılması nedeni ile gündelik hayatlarını yaşayan insanların yarattığı bir dışsallık ve gezenin ve insanların doğa sistemlerini on yıllar hatta yüzyıllar boyu tehlike yaratacak uzun vadeli etkilere sahiptir. Küresel ısınma konusunda tartışmaların genellikle, karbondioksit ve diğer sera gazlarının salımı ve yoğunluğu üzerine olmasına rağmen dikkat edilmesi gereken en önemli konu insanlar ve insanların yaşamlarıdır. İnsanların kullandığı enerjinin yüzde 90'ı fosil yakıtlar olması ve yakıtların kullanılması sonucu karbondioksit kullanılmasıdır. İnsanlar fosil yakıtlar yerine diğer enerji kaynaklarına geçiş yapmak istemiyor çünkü diğer enerji kaynakları daha pahalıdır (Nordhaus, 2018, ss. 31-34).

Çevre sorunları arasında özellikle iklim değişikliği küresel sistemi hızla etkisine alan en büyük sorunlardan biri olarak görülmüştür. Ancak bu sorun 20. yüzyıl öncesinde

de dikkat çeken ve buna ilişkin önlemler alınmasına dair fikirlerin olduğu bir alandır. Bu bağlamda küresel iklim değişikliğini, 200 yıl süren olayı Jean Baptise Fourier 1820’lerde tespit etmiştir. Güneşten dünyaya ulaşan tüm ısıнын uzaya kaçmadığını ve atmosferde bir şekilde bu enerjinin tutulduğunu yani “*atmosferin sera etkisini*” çalışmaları ile tespit etmiştir (akt. Kadioğlu, 2007, s. 3).

İsviçreli bilimci Louis Agassiz, iklim fikrinin gerçek mucididir. Yeryüzünün farklı ısı çağlarından geçtiğini kanıtlamıştır. Jhon Tyndall ise araştırmalarını, buzulların Avrupa’daki göç hareketlerine karşı ilgisi üzerine atmosferin ısıyı tutup tutmaması yapmıştır. Atmosfer ısıyı tutuyor ise bunun nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalışmıştır. Bunu anlayabilir ise iklimin nasıl değiştiğini açıklayabilirdi. Tyndall Londra’daki Albemarle Caddesinde bulunan Kraliyet Enstitüsünde yaptığı çalışmaları sonucu kömür gazını denemiştir. Kömürü ısıtarak karbon içerikli ve metan içeren bir gaz elde etmiştir (akt. Yergin, 2011, s. 17). Tyndall, karbondioksit deneyinin sonucunda ışık geçirmez ve gözle görülmez olduğunu görmüştür. Kızılötesinin ışığı tuttuğu sonucuna ulaşmıştır. Atmosferin içinde önemli miktarda bulunan nitrojen ve oksijen ısı kaybı için engel değildir. Su buharı, karbondioksit ve metan gibi sera etkisi olan gazlar üzerinde durmuştur. Karbondioksiti denemiş ve ışığı ve ısıyı tutabildiği sonucuna ulaşmıştır. Tyndall deneylerinin sonucunda sera etkisini, ilk deneysel olarak ortaya koyan kişi olmuştur (akt. Giddens, 2013, ss. 25-26).

1894’te İsveçli kimyacı Svante Arrhenius, karbondioksit düzeyinde çoğalmanın veya azalmanın iklim üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çalışması, “*Atmosfer tarafından emilimin iklim üzerine etkileri*”, atmosferik karbonun ikiye bölünmesi halinde dünyanın ısıısının dört-beş santigrat derece düşeceğini göstermiştir. Başka bir çalışması, karbondioksitin iki katına çıkması halinde beş ile altı santigrat derecelik bir ısınmanın olacağına işaret etmiştir (akt. Yergin, 2011, s. 19). Arrhenius küresel ısınmayı o dönemde bir noktaya kadar ilk bulan kişidir. Küresel ısınmaya karşı o dönemde endişe edilmemiştir. CO₂ atmosferdeki miktarının iki katına çıkmasının en az 3 bin yıl olacağını ve bu durumun iyi olacağını düşünülmüştür. Çünkü atmosferde CO₂ artışıdaki yoğunluğun yeni bir buz çağının gelmesini engelleyeceğini düşünmüşlerdir. “*Dünyanın daha soğuk kesimlerinde, insanoğluna daha ılıman ve yaşanabilir dönemler ve hızla çoğalan insanlığın yararına şimdikinden daha bereketli mahsuller vereceğine*” hükmetmiştir (akt. Yergin, 2011, s. 20).

Diğer yandan, Guy Stewart Callendar, karbondioksitin iklim üzerine etkilerini araştırmıştır. Araştırmaları sonucu, CO₂ miktarının çoğalıyor olması ve bunun iklim değişikliğine ve küresel ısınmaya yol açacağı sonucuna ulaşmıştır (Calendar, 1949, ss. 310-314). Roger Revelle, araştırmalarını Pasifik sularında gerçekleştirmiştir. Revelle'nin araştırmaları atmosferdeki karbonun rolü ve insanoğlunun bu dengedeki etkisi ile ilgilidir. Araştırmalarında buzulları, okyanusları, deniz diplerini, dağ zirvelerini ve uzayı ele almıştır. Revelle iklim değişikliği ve o dönemde bilinmeyen küresel ısınma konusunu incelemiştir. “*Onu bana sera etkisinin büyük babası olduğum için verdiler.*” Revelle bu konuşmasında aslında küresel ısınmadan bahsetmiştir. Revelle'nin karbondioksit konusunda ilgisini çeken konu, atmosferden altmış kat daha fazla CO₂ okyanusların barındırması olmuştur. Doktora tezinde insanların yaktıkları yakıttan üreyen CO₂'nin büyük bir bölümünü okyanusların emdiği savını açıklamıştır. Revelle'nin savına göre, karbon salımına neden olan insan faaliyetlerinin iklim üzerindeki etkisi ya hiç ya da çok az olacaktır (akt. Yergin, 2011, ss.24-25).

Ayrıca Revelle'nin 1950'lerde iklim konusunda yazdığı makalesinde “*Atmosferik CO₂ Artışı Sorunu*” konu ile ilgili ikileme düşmüştür. Okyanusun hem karbonu emeceğini, aslında karbonun neden olduğu küresel ısınmanın olmayacağını anlatmıştır. Başka bir paragrafta ise, karbonun her ne kadar okyanus emse dahi deniz suyunun yapısı nedeni ile soğuk ve sıcak su seviyeleri arasında geçişler olmaması nedeni CO₂'nin yeniden atmosfere döneceğini anlatmıştır. Okyanusta karbonun kalmaması ve atmosferdeki karbon yoğunluğunun artması kaçınılmaz olarak değerlendirmiştir (akt. Yergin, 2011, s. 26). Charles David Keeling doktora sonrası çalışmalarında kimya ile jeoloji birlikte çalışmıştır. Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nde, jeokimya programına başlamıştır. Karbon hakkında çalışmıştır. Keeling, karbondioksit ölçümleri ve karbondioksiti en ince ayrıntısına kadar incelemek için çalışmalar yapmıştır. Hava Durumu Bürosu Keeling'e, Hawaii'de Mauna Loa volkanik parkının tepesinde çalışmalarını yapması için teşvik etmiştir. Çalışması için burada saf hava vardı. Şehirlerdeki hava kirliliğinden ve orman bitkilerinin gündelik döngülerinden burada etkilenmemiştir. Mauna Lao'nun tepesindeki istasyondan, atmosferdeki, CO₂ düzeyi yükseldiği sonucunu elde etmiştir. 1959'da ortalama yoğunluk derecesi milyonda 316 parçacıktı. 1970'te bu yoğunluk 325 parçaya ulaşmıştır. 1990'da ise 354 parçacığı bulacağını varsaymıştır.

Bir grafiğe aktarılan bu yükselişe Keeling Eğrisi adı verilmiştir. Keeling bu eğriyi baz alarak, yirmi birinci yüzyılın ortasında atmosferdeki karbondioksitin iki katına çıkacağını belirlemiştir (akt. Yergin, 2011, ss.31-32).

İklim uzmanı James Hansen, 1988 yılında ABD Kongresi'nde konuşmasında “*Dünya ısınıyor ve bu ısınmadan yüzde 99 eminim ve bu dalgalanma tesadüfi değil*” şeklinde açıklama yapmıştır. Sera gazı etkisinin neden olduğu büyükte bir sıcaklık artışını vurgulamıştır. Güneşten gelen ısının yeryüzünde hapsolmasına insan faaliyetlerinin neden olduğunu ve yeryüzü sıcaklığının giderek yükseldiğini ifade etmiştir. Aşırı iklim olaylarının gelecekte artacağını öngören ve küresel ısınmanın neden olacağı kuraklık ve sellerin artması bütün dünyada görüleceğini açıklamıştır. İklim değişikliğinin, karbondioksit ve diğer sera gazları arasındaki nedeni açıklayan ilk bilim insanı Hansen'dir (akt. Madra, 2007, ss. 42-43). Hansen küresel ısınma konusunda ısınmaya dair 2 derecede tutma hedefinin gerçekleştirilmesinin güç olduğunu ve küresel ısınmadan kaynaklanan iklim değişikliğinin tehlikeli sonuçlarının önlenmesi için yeterli olmadığını savunmuştur. Çünkü atmosferde karbondioksit seviyesinin 350 ppm güvenli olarak değerlendirdiğimiz şu an o seviyenin zaten üzerinde bir karbondioksit seviyesinde bulunduğunu iddia etmiştir (akt. Hansen, 2007).

Küresel ısınma konusunda şüpheli yazarların görüş ve tezlerine baktığımızda yazarlar farklı çıkarımlarda bulunmuştur. Bjorn Lomborg'un iklim değişikliği konusunda “*Lomborg Hilesi*” isimli kitabında ana argümanlarını ele almıştır. Lomborg'un kitabının ana tezi iklim değişikliğinin geleceğimize yönelik tehdit edici bir sonuca yol açacağı ve bu tezini savunmuştur (Lomborg, 2010, s. 4). Lomborg'un küresel ısınma hakkında ana tezi “*bugünden itibaren küresel ısınma sorununu çözme konusunda en etkili yolları kullanmaya ciddi bir biçimde odaklanmaya başlamamız gerekmektedir*” demiştir (Lomborg, 2010, s. 396). Küresel ısınma konusunda diğer yazarlar iklim değişikliğini aslında “korkular çağında” yaşamak olarak adlandırmıştır. Richard North ve Cristopher Booker'in küresel ısınma konusunu aslında Orta Çağ'a özgü endişelerin ve kaygıların yüksek olduğu cadı avı benzetmesini yapmıştır. Küresel ısınma konusunu batıl inançların etkisiyle kıyamet senaryolarının korku verici olduğuna dair görüşlerini belirtmiştir (Booker ve North, 2007, s. 454). Küresel ısınma konusunda İngiliz bilimci James Lovelock insanlığın varlığının canlı bir dünyayı kapsadığını ileri sürmüştür. Lovelock göre küresel ısınma

asında “küresel ısıtma” yani insan faaliyetleri sonucunda kürenin ısındığına vurgu yapmıştır. Fosil yakıtların yakılması yüzünden dünya artık birçok insanın yaşamını sürdüremeyeceği ve az bir insanın hayatta kalacağı küresel ısınma tehdidi ile karşı karşıya olduğumuzu ve ısınmadan kaynaklı iklim değişikliğinin tüm insanları yeryüzünde yaşayamayacağına dair tezini ileri sürmüştür (Lovelock, 2010, ss. 3-4).

1.2. Uluslararası İlişkiler ve Çevre İlişkisi

Uluslararası ilişkiler disiplini, devletler, uluslararası örgütler ve uluslarüstü aktörlerin sistem içerisinde yapılarını ve davranışlarını tanımlayan, bu aktörlerin ilişkilerini, sistem içerisinde etkileşimlerini açıklayan bilim dalı olarak tanımlanmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplini, ekonomik, siyasi, askeri, diplomasi, çevre, insan hakları gibi alanlarda insan topluluklarını etkileyen ilişkilerin çok boyutlu ve çok yönlü incelenmiştir (Aydın, 1996, ss. 72-73). Uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde küresel çevre siyasetine kuramsal yaklaşımları iki temel kategoride ele alınmıştır. Bunlar, uluslararası ilişkiler kuramları ile eleştirel kuram ve yaklaşımların küresel çevre sorunları ve siyasetine odaklanmıştır. Realizm kuramının, küresel çevre siyasetinin kavramsallaştırılmasında sınırlı etkisi olmuştur. Bunun en temel nedenlerinden biri, Realizm, çevre sorunları gibi konuları ise ikincilleştirerek “*alçak politika*” konuları olarak görmesidir. Ancak, çevre sorunları kendi başlarına önem taşımaktan ziyade, devletler arasında doğal kaynaklar rekabetine yol açtığı ya da devletlerin güvenliğini tehdit ettiği ölçüde önemli görülmüştür. Küresel çevre sorunları, devletleri iş birliğine zorlayabilecek bir hegemonik aktörün çevresel iş birliğini yaratmak ve sürdürmek konusunda zaten istekli olmaması nedeniyle küresel çevre sorunlarının uluslararası gündemin merkezinde yer almamasına yol açmıştır (Mazlum, 2014, ss. 472-473). Çevre sorunlarına yönelik çalışmalar, uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde uzun zaman yer almamasının nedeni realist görüşün disiplinde etkili olmasıdır (Erçandırılı, 2015, s. 498). Çevre sorunları, 1970’li yıllara kadar uluslararası ilişkiler disiplininde yüksek politik sorunlar içerisinde görülmemiştir (Eckersly, 2016, s. 288). Ancak realist görüş ve neo-liberal görüş arasında çevre tartışmalara neden olmuş ve yüksek politik sorunlar arasında görülmeye başlanmıştır (Erçandırılı, 2015, s. 493). 20. Çevre sorunlarına yönelik kamuoyunun artan ilgiyle birlikte disiplin bu sorunlara yönelmiştir (Sümer, 2016, s. 601).

Küresel çevre siyasetine uluslararası ilişkiler perspektifinden yaklaşan liberalizm, uluslararası çevresel iş birliğini incelemiştir. O'Neill çalışmalarında, liberalizmin uluslararası çevre siyaseti açıklamada en etkili yaklaşım olduğunu, uluslararası çevre siyaseti kuramcılarının ya bu gelenekten geldiğini ya da bu geleneğe hitap ettiğini belirtmiştir (akt. Mazlum, 2014, s. 476). Neorealistler ile neoliberaler arasında 1980'lerin en önemli tartışması, devletlerarası çevresel iş birliği, rejim oluşturma siyaseti ve iş birliğinin nasıl olacağı üzerinde durulmuştur. Ancak Yeryüzü Zirvesi tartışmalarının açıkça gösterdiği gibi, uluslararası çevre anlaşmalarının, müzakerelerinin ve kurumlarının çevre konusunda nasıl anlaşılması ya da değerlendirilmesi gerektiği üzerinde fikir birliğine varılamamıştır. Liberaller, ekolojik karşılıklı bağımlılık konusunun daha kapsamlı iş birliği mekanizmalarıyla çözülebileceğini ileri sürmüştür. Çünkü radikal çevresel sorunlar herkese kayıp getirecektir ve devletler, iktisadi karşılıklı bağımlılık durumunda daha çok kaçamayacaklar ve devletleri iş birliğine zorlayacak bir durumun içinde tıkanıp kalacaklardır. Liberallere göre, çevresel sorunlara bilimsel yaklaşımın artması, devlet çıkarlarının başka tarafa yönlendirilmesine ve uluslararası iş birliğinin kolaylaştırılmasına yarayacaktır (Hurrell, 2015, ss. 133-134).

Benzer şekilde çevre sorunları özellikle bir ülke ya da bölgeyi etkilemekle kalmamış ulusal sınırlar önemi yitirmiştir. Bu sürece bağlı olarak çevre sorunları, küresel bir soruna dönüşmüş ve devletlerin gündeminde yer almıştır (Prittivit, 1986, ss. 498-499). Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) çevre sorunlarına yönelik 1973 yılında yaptığı tanım: *“bir ülke sınırları içinde ortaya çıkan emisyonların başka bir ülkeye doğal yollarla taşınmadır”* şeklindedir (akt. Kaplan, 1999, s. 36).

Çevresel sorunlardan kaynaklı, felaketlerin ortaya çıkması ve bu felaketlerin sınır tanımaması bu sorunların çözümünü gerekli kılmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplini bağlamında çevre sorunlarını, Hardin 1968 yılında *“Tragedy of the common”* adlı eseriyle çevreyi güvenlik ekseninde tanımlamıştır (akt. Paterson, 2013, s. 349). 1983 yılında Baryy Buzan çalışmalarında, güvenlik üzerinden değerlendirmiştir (Sümer, 2016, s. 601). 19. yüzyılda sanayileşme sürecine bir karşı çıkış olarak yeni bir ideoloji olarak çevrecilik hareketi ortaya çıkmıştır. Ancak bu çevrecilik hareketi, genellikle 20. yüzyılın sonlarındaki ekolojik veya yeşil hareketin ortaya çıkışıyla bağlantılı yeni bir ideoloji olarak görülmüştür. Bu bağlamda çevrecilik, ekonomik gelişmenin dünyaya verdiği zararın artması sonucunda çevresel sorunlar nedeniyle insanlığın yaşamını devam ettiremeyeceği endişesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde çevre sorunları bağlamında, ozon tabakasının delinmesi, asit yağmurları, küresel ısınma ve iklim değişikliği sorunları insan yaşamını tehdit edeceği konusunda bilimsel uzlaşa sağlanmıştır. Bu çevre sorunlarına yönelik endişeler, ideolojiler bağlamında ifade edilmeye çalışılmıştır. Ekososyalizm çevre sorunlarını, kapitalizmin kâr hırsıyla açıklamıştır. Ekomuhafazakârlık, muhafaza görüşünün geleneksel değerleri ve yerleşik kurumların koruma arzusuna kapsamında değerlendirmiştir. Ekofeminizm ise ekolojik krizin kaynağını, erkeklerin doğal süreçlere ve doğal dünyaya karşı kadınlara göre daha az duyarlı olmaları durumunu yansıtan erkek iktidarı sistemine bağlamıştır. Ancak çevreciliğe radikal keskinliğini veren, onu diğer tüm ideolojilerden ayıran antroposentrik veya insan-merkezli duruşa bir alternatif sunmuştur. Çevrecilik doğal dünyaya, sâdece beşerî ihtiyaçları tatmin etmeye uygun bir kaynak gözüyle bakmamıştır. Çevrecilik hareketinin savunucuları, ekolojinin önemini vurgulayarak, ekolojizm insan türünü doğanın sadece bir parçası olarak vasıflandıran, kendi ifadeleriyle, ekosentrik bir dünya görüşü geliştirmiştir (Heywood, 2014, ss. 93-94). Nitekim 21. yüzyılda, küreselleşme süreci çevresel sorunları etkilemiştir. Sorunun çözümü için devletlerin uluslararası iş birliğine ihtiyaç duyulmuştur. Küresel bir dönemde devletlerin çevresel ve iklimsel kaygılarının ön plana çıkması nedeniyle çevre sorunlarına yönelik endişeyi artırmıştır.

Karşılıklı bağımlılığın giderek belirginleşen bir nedeni de doğal çevreye yönelik küresel tehdit olarak değerlendirilmiştir. Çünkü doğal kaynaklar ve kirlenme konularındaki devlet politikaları, sürekli diğer ülkeleri etkilemiştir. Çevresel etkilerin yayılması ve uzun vâdeli olma eğilimi taşınması ve bu etkilerin bir yerden başka bir yere kolayca sıçraması nedeniyle, uluslararası çevre sorunları çözümü zor ortak fayda sorunları yaratmıştır. Çevre yönetiminin teknik, bilimsel ve ahlâki yönleri karmaşıktır. Ancak devlet çıkarlarının temel doğası o kadar karmaşık değildir. Küresel çevre siyasetinde ortak fayda sorununu çözmek, aktörlerin sayısının çok olması nedeniyle zordur (Goldstein ve Pevehouse, 2015, ss. 495-496).

1.2.1. İklim Sisteminde Sorunlar ve İnsan Yaşamına Etkisi

İklim değişikliği çevresel sorunlardan birisi olduğu için küresel iklim değişikliği konusu tüm insanlık açısından önem arz etmiştir. Küresel iklim değişikliği çevre sorunları içiresinde değerlendirilmiştir. İklim sistemi devamlı değişim süreçleri geçirmiştir. İnsanlık tarihinden önce dünya, çok uzun yıllar sıcak dönemler geçirmiş,

bu dönemlerden sonra uzun yıllar soğuk dönemler içerisinde on bin yıl süren ılık dönemlerin olduğu bir süreç meydana gelmiştir. Soğuk dönem içerisinde ılık bir iklim sistemi elli milyon yıl önce başlamıştır. Hava sıcaklıkları bu dönemde düşmüştür. Dünyayı kaplayan buz tabakaları kutuplardan orta enlemlere kadar var olmuştur. Oysa sıcak dönemde buralar ormanlar ile kaplıydı. Deniz seviyeleri bu dönemde düşmüştür. İklim sisteminde meydana gelen bu değişimler sonucunda, canlıların yaşam alanlarını tehdit etmiştir (Özey, 2001).

İklimin tanımı şu şekilde yapılabilir:

“Yeryüzünün herhangi bir yerinde uzun yıllar boyunca gözlemlenen hava koşullarının ortalama özelliklerinin yanı sıra, bu olayların yaşanma sıklıklarının, zamansal dağılımlarının, gözlemlenen uç değerlerinin, şiddetli olayların ve tüm değişkenlik çeşitlerinin birleşimidir.” (Türkeş, 2010).

Bu kapsamda düşünüldüğünde, iklimi ve hava koşullarının belirleyici unsuru atmosferdeki enerji miktarıdır. İklim sistemini hava koşullarının bütünü olarak tanımlanmıştır. Ama iklim sistemi, sadece atmosferin oluşturduğu bir sistem değildir. İklim sistemi; denizler, karalar, buralarda yaşayan tüm canlılar ve insanların faaliyetleri sistem içerisinde önemlidir (Kurnaz, 2019, s. 19). Günlük hava şartları şeklinde hava durumu açıklanmıştır. İklim ve hava durumu arasındaki fark iklimin bir bölgeye yıllar boyunca süren etkisi ve bu özelliği karakteristik hâl alan hava olayları şeklinde kavram tanımlanmıştır (Kadioğlu, 2007, s. 1).

İklim sisteminde, Dünya'nın Güneş'ten aldığı enerji miktarı ve yansıyan güneş ışığı şeklinde uzaya kaybolan enerji miktarı ile yaklaşık olarak dengede olmasıdır. Sera gazlarında veya aerosollerde artış gibi iklim faktörleri sisteme müdahale etmiştir. Bu durumda denge, sistemin enerji kazanmasına veya kaybetmesine neden olmuştur. Buna dünyanın enerji dengesizliği denilmiştir. Bir iklim sürücüsünün gücü, ölçülen etkin ışımsal zorlamaya göre, pozitif (ERF) ısınmaya ve negatif (ERF) soğutmaya yol açmıştır. Bu ısınma veya soğuma, birçok olumlu veya olumsuz iklim geri bildirimleri yoluyla enerji dengesizliğini değiştirebilir. İklim sisteminin değişkenlerinde gözlemlenen değişiklik (örneğin, küresel yüzey sıcaklığı, küresel ortalama deniz seviyesi değişikliği) veya aşırı hava veya iklimle ilgili olayların meydana gelmesi olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte, önemli faktörler arasında insan faaliyetleri yer almıştır. İnsan faaliyetleri, sera gazı konsantrasyonundaki artışlara ve aerosollerde artışlara neden olmuştur. İklim sisteminde geçmişten ve bugünden

kaynaklanan değişiklikler gelecekte uzun süre devam edeceği varsayılmıştır. İklim sisteminde meydana gelen değişiklikler, yüzyıllardan bin yıllara kadar etkisini gösterebilir. İnsan faaliyeti sonucunda, sera gazı emisyonlarında artış durdurulmalıdır. Sera gazı emisyonları artması sonucunda, küresel ortalama deniz seviyesi binlerce yıl yükselmeye devam etmiştir. Gelecekteki CO₂ emisyonları net sifıra indirilse ve küresel ısınma durdurulsa bile, geçmişten kaynaklanan fazla enerji nedeniyle, buzullar ve buz tabakaları erimeye devam edeceği bilimsel olarak kanıtlanmıştır. İklim değişikliği riski, Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC)'nin karar vericileri, insan veya ekolojik sistemler üzerinde olumsuz sonuçları değerlendirmiştir. İklim değişikliği bağlamında, riskler, iklim değişikliğinin potansiyel etkilerinden ve iklim değişikliği insan faaliyetlerinden kaynaklanmıştır (IPCC, 2021, s. 6).

İklim değişikliği üzerindeki insan etkisi artık kanıtlanmış bir gerçektir. Dördüncü Değerlendirme Raporu (AR4) 2007'de "*iklim sisteminin ısınmasının kesin olduğunu*" belirtti. AR5, 2013'te "*iklim sistemi üzerindeki insan etkisi açık*" olduğunu belirtilmiştir. Sanayi çağında atmosferde bulunan karbondioksit (CO₂) ve metan (CH₄) ve azot oksit (N₂O) insanoğlunun faaliyetleri sonucunda dünyada birçok değişikliğe neden olmuştur. İnsan etkisinin, atmosfer, okyanus, kriyosfer ve biyosferde değişikliklere itici gücü oluşturmuştur. AR5, 1950'lerden bu yana gözlemlenen değişikliklerin çoğunun binlerce yıldır eşi görülmemiştir (IPCC, 2021, s. 8).

1.2.2. Çevre ve İklim Dair Uluslararası Sözleşmeler ve Anlaşmalar

Çevre sorunları, sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi öncesinde çevre sorunları vardı ama bu sorunlar, daha sınırlı ve bölgeseldi. Ancak o dönemde çevre sorunlarının boyutu küresel bir kriz çıkaracak kadar etkili görülmemiştir (Başkaya, 1994, ss. 210-211). Canlıların yaşam tek yaşam alanı olan yerkürede, eğer canlılar bu tek yaşam ortamlarını kaybederlerse, "insanlığın sonu, canlı yaşamının sonu ne olur?" endişesi, tüm insanlığı düşünmeye ve bununla ilgili önlemleri almaya zorlamıştır (Sönmez, 1995, s. 1993). Çevre sorunlarının, sınır tanınaması ve yerkürenin tamamını etkilemesi sonucu kirleten ve mağdur tarafların iş birliğiyle, sorunlara çözüm yolu bulunmasını gerekli kılmıştır. Dünya kamuoyunda

“çevre kirliliği” sorunu gündemde olması çevresel sorunların hızla artışı sonucunda gerçekleşmiştir (Demirer, 1997, ss. 46-47).

1960’lı yıllarda bilim adamları, ormanları tahrip eden, göllerde balık kaybına neden olan ve Kuzey Yarımküre’de tüm ekosistemleri riske atan “asit yağmurunun” nedenlerini araştırmış ve hava kirleticilerinin neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu sorunu çözmek için, Avrupa bölgesindeki 32 ülke, hava kirliliğini azaltmak için iş birliği yapma kararı almıştır. 1979 yılında UNECE Uzun Menzilli Sınıraşan Hava Kirliliği Sözleşmesi imzalanmıştır. Bu bağlamda hava kirliliğini önlemeye yönelik ilk bölgesel temelde uluslararası sözleşme ile ülkeler taahhütte bulunmuştur. Sözleşme, 1983 yılında yürürlüğe girmiş olup, hava kirliliğinin azaltılması için uluslararası iş birliğinin genel ilkelerini ortaya koymakta ve o zamandan beri araştırma ve politikayı bir araya getiren kurumsal bir çerçeve oluşturmuştur. Sözleşme, uluslararası çevre hukukunun gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Sınıraşan hava kirliliğinin neden olduğu insan sağlığına ve çevreye verilen zararın kontrol edilmesi ve azaltılması için temel çerçeveyi oluşturmuştur. Bu, hükümetler arası iş birliği yoluyla nelerin başarılabilceğinin başarılı bir örnek sayılmıştır (UNECE, 1979).

Öte yandan çevre sorunlarına yönelik önemli bir adım olan Helsinki Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonda amaçlanan, Baltık Denizi’ni korumaktır. Bu bağlamda, “Baltık Denizi’nde Yaşamın Korunmasına Dair Anlaşması” ile 1974 yılında Helsinki Sözleşmesi imzalanmıştır. Ancak bu sözleşme, 1980 yılında yürürlüğe girmiştir (Sönmezoğlu ve Erler-Bayır, 2012, ss. 259-260). Ayrıca sanayileşme ve diğer insan faaliyetlerinden dolayı deniz ortamında oluşan çevresel sorunları ele almıştır. Helsinki Sözleşmesi, Baltık Denizi’nin kara, hava ve denizden kaynaklanan tüm kirliliğin giderilmesine yönelik hazırlanmıştır. Bu sözleşme kapsamında, habitatların korunması, biyolojik çeşitliliğin korunması ve deniz kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı için önlemler almayı imzalayan ülkeler için taahhüt eder. 22 Mart 1974’te Helsinki sözleşmesini imzalayanlar: Danimarka, Finlandiya, Alman Demokratik Cumhuriyeti (DDR), Federal Almanya Cumhuriyeti (FRG), Polonya, İsveç ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB). Ancak Helsinki sözleşmesi 1992 yılında jeopolitik değişimler ve çevresel sorunlar nedeniyle yeniden düzenlenmiştir. Sözleşme, Danimarka, Estonya, Avrupa Birliği, Finlandiya, Almanya, Letonya, Litvanya, Polonya, Rusya ve İsveç imzalamıştır. 1994 yılında

Avrupa Topluluğu, Almanya, Letonya ve İsveç, 1995 yılında Estonya ve Finlandiya, 1996 yılında Danimarka, 1997 yılında Litvanya ve Kasım 1999 tarihinde Polonya ve Rusya tarafından tevdi edilmesinden sonra 17 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, uluslararası çevre ve denizcilik yasalarındaki gelişmelere göre yeniden düzenlenmiştir. Sözleşmenin son hali 1 Temmuz 2014 tarihinde hazırlanmıştır (HELCOM Sözleşmesi, 1974). OSPAR Sözleşmesi 22 Eylül 1992 tarihinde Paris’te imzaya açılmıştır. 25 Mart 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kuzey-Doğu Atlantik’in deniz ortamının korunması kabul edilmiştir. Deniz kirliliğini önlemek ve bu kirliliği ortadan kaldırmak amaçlanmıştır. Bu sözleşme kapsamında, deniz alanlarının sürdürülebilir yönetimini sağlamak için ulusal, bölgesel ve küresel düzeylerde çözüm üretmiştir. Gelecek nesillerin ihtiyaçlarına vurgu yapılmış ve bu çerçevede insan faaliyetlerinin deniz ekosisteminin denizinin meşru kullanımlarını sürdürmesi hedeflenmiştir (OSPAR Sözleşmesi, 1992).

1970’lerde küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda çalışmalar yapılması noktasında konferanslar yapılmıştır. Birincisi, Massachusettes’de 1970 yılında düzenlenen toplantıdır. Burada karar raporunda, atmosferde artan CO₂ oranlarının üzerinde durulmuş ve bu seviyelerin uzun vadeli sonuçlarının tehlikeleri vurgulanmıştır. İkincisi, 1971 yılında İsveç’in Wijk kentinde gerçekleştirile “İnsanoğlunun İklim Etkisi Üzerine Bir Çalışma” (Study on Man’s Impact on Climate – SMIC) başlıklı toplantıdır. Toplantı bağlamında, atmosferdeki CO₂ seviyelerinin artışından kaynaklanan küresel ısınma ve küresel soğumadan hangisinin olacağı konusunda bir mutabakata varılamamış, bu konular üzerine bilimsel ve akademik çalışmaların yapılması gerekli görülmüştür (Cain, 1983). Konferans sonucunda hazırlanan rapor, 1972 yılında BM tarafından toplanan Stockholm Konferansının da temel metinlerinden kabul edilmiştir. 1972 Stockholm Konferansı ile dünya gündeminde ilk kez çevre konusu yer almıştır. Çevreye yönelik “*bir tek dünyamız var*” sloganıyla; dünyadan yararlanma kapsamında hak ve sorumlulukların gerekliliği bu konferansta vurgulanmıştır. BM bünyesinde çevre faaliyetlerini düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (United Nations Environment Programme – UNEP) kurulmuştur. Bu bağlamda, uluslararası alanda çevre konusu en çok tartışılan bir alan olmuştur (Demirer, 1997, ss. 46-47). 1972 yılında BM’nin öncülüğünde Brundtland Komisyonu kuruldu. Komisyon, çevrenin korunması ve ekonomik gelişmeler bağlamında “nesiller arası

eşitlik” ilkesine değinmiştir. Aslında bu ilke, kararların gelecek kuşağa üzerinde bırakacağı etkilere odaklanmıştır (Gore, 1993, s. 182).

Ayrıca Brundtland Komisyonu, Our Common Future (Ortak Geleceğimiz) adlı kitabı 1987 yılında yayınladı. Bu kitapta sürekli ve dengeli kalkınma kavramlarına odaklanılmıştır (Jardins, 2006, s. 158). 1979 yılında, sera etkisinden kaynaklı küresel ısınmaya yönelik “Birinci Dünya İklim Konferansı” Dünya Meteoroloji (WMO) önderliğinde yapılan önemli uluslararası adımdır. İklim değışliğı konusunun siyasal zeminde görüşülmesi 1987 yılı Villach ve 1988 Toronto toplantıları düzenlenmiştir. Toronto Konferansı, atmosferde değışimi konu alan CO₂ emisyonlarının azaltımı ve uyumlarını gözetken çerçeve iklim sözleşmesinin hazırlanması gerekli görülmüştür. BMGK’nın “Bugünkü ve Gelecek Kuşaklar için Küresel İklimin Korunması” kararı Malta’nın önderliğinde kabul edilmiştir (Kovancılar, 2001, s. 10).

Öte yandan küresel ısınmanın konusunda bilimsel konferans, Dünya İklim Programı (World Climate Programme- WCP) tarafından 1985 yılında Avusturya’da düzenlenmiştir. Konferansın küresel ısınma konusunda amacı, iklim ve iklim değışikliği konularına bilgi sağlamak, atmosferdeki sera gazlarının küresel ısınmaya etkisini belirlemektir. Konferansta atmosferdeki CO₂ ve diğer sera gazları konsantrasyonlarının 2 katı seviyesine ulaştığı, bu seviyede yerkürenin ısısında ortalama 1,5- 4,5 C arasında artışa neden olacağıdır (WMO, 1986). Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve WMO girişimleri ile 1988 yılında Hükümetler arası İklim Değışikliği Paneli (IPCC) kurulmuştur. IPCC bünyesinde dünyada genelinden bilim adamları ve uzmanları barındırır. Dünyada iklim değışikliği hakkında tüm literatürü IPCC incelemiş ve 1990, 1995 ve yıllarında üç değerlendirme raporu yayınlamıştır. IPCC’nin raporları, atmosferdeki sera gazlarının sonucu küresel ısınma ve iklim değışikliğine yönelik alınacak önlemler ve çözümleri içermiştir (Öztürk, 2009, s. 7).

İsviçre’nin Cenevre kentinde 1990 yılında “İkinci Dünya İklim Konferansı” düzenlenmiştir. 1992’de Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, Brezilya’nın Rio de Janerio kentinde yapılmıştır. Bu konferansta, sera gazlarının atmosferdeki artışına odaklanılmış ve iklimsel değışimlerin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak ve atmosferdeki sera gazı salınımının sınırlandırılmasına ilişkindir. Konferans kapsamında tüm ülkeleri bağlayan iki sözleşme vardır. Bu sözleşmeler; “Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi” ve “İklimsel Değışiklikler Çerçeve

Sözleşmesi (İDÇS)”dir (Bayraç, 2010, s. 241). Bu çerçeve sözleşme kapsamında, atmosferdeki sera gazı seviyelerini sınırlandırmak ve yeryüzünü tehdit eden iklim değişikliğini önlemektir. Hedef “gelişmiş ülkelerin insan faaliyetlerinden kaynaklı sera gazı salımlarının, 1900 yılı seviyelerine indirilmesi” şeklinde “Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı”nda karara bağlanmıştır. Avrupa ülkelerinin de aralarında yer aldığı 180 ülke bu sözleşmeyi imzalamış ve 1994 yılında sözleşme yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme, küresel iklim sisteminin korunması noktasında ilk yasal bağlayıcılık hükmüne sahiptir (Kovancılar, 2001, ss. 10-11).

İlk olarak incelenmesi gereken uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası dönemde öne çıkan Kyoto Protokolü’dür. 1997 yılında UNFCCC’nin Üçüncü Taraflar konferansı, Kyoto’da gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta, iklim değişikliği konusunda ilk ve tek bağlayıcı anlaşma olan “Kyoto Protokolü” kabul edilmiştir. 2001 yılında, protokolün uygulamaya geçmesi için Marakeş’de Taraflar Konferansında, “Marakeş Sözleşmesi” kapsamında hükme bağlanacağı kabul edilmiştir (Engin, 2010, s. 75). Kyoto Protokolü, 16 Şubat 2005 yılında yürürlüğe girmiştir (Atamer, 2008, s. 334). Sera gazlarının azaltılması amacıyla uluslararası alanda iklim değişikliği ile mücadele konusunda bağlayıcı hedefler koyan anlaşma özelliğine sahiptir (Greenpeace Akdeniz, 2014) Kyoto Protokolü; dünyadaki sera gazı emisyonlarının %55’ini temsil eden en az 55 ülke tarafından imzalanması durumunda yasal bağlayıcılık kazanacaktır (UNFCCC, 2018a). 16 Şubat 2006’da 182 ülkeden 141’i Kyoto anlaşmasını imzaladı. Bu protokolü, ABD, Türkiye ve Avustralya imzalamadı. Böylece CO₂ emisyonlarının %55’inden sorumlu 55 ülke onayı alınmıştır (Kadioğlu, 2007, s. 268).

İkinci olarak karşımıza çıkan bir diğer çevre ve iklim konusunda uluslararası girişim ise Kopenhag’da 2009 yılında 15. Taraflar Konferansı gerçekleştirilmiş ve 2012 yılı ile Kopenhag Protokolünün ilk taahhüt süresi dolacağı için hangi ulusal ve uluslararası politikaların belirleneceği bir konferanstır. Ülkelerin 27 hükümet başkanının bir araya gelmiş ama görüşmelerde bir sonuca varılamamıştır. Çin, ABD, Güney Afrika, Brezilya ve Hindistan ülkelerinin başkanlarından oluşan bir grup görüşmeleri Kopenhag Mutabakatı olarak basına açıklamıştır (Bodansky, 2010). Bu mutabakat geliştirmekte olan ülkelere teknolojik ve finansal destek verilmesini ve bu ülkelerin uyum sürecine dâhil edilmesini içermiştir. Küresel ısınma sorununda ormanların tahribatı üzerinde durulmuştur (Alessi, 2010).

Paris Anlaşması, iklim değışikliğı konusunda yasal olarak bağlayıcı uluslararası bir anlaşmadır. 12 Aralık 2015 tarihinde Paris'teki COP 21'de 196 Taraf tarafından kabul edilmiş ve 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Paris Anlaşmasının amacı, küresel ısınmayı sanayi öncesi seviyelere kıyasla 2'nin çok altında, tercihen 1,5 santigrat derece ile sınırlamaktır. Bu uzun vadeli sıcaklık hedefine ulaşmak için ülkeler, yüzyılın ortasına kadar iklim nötr bir dünyaya ulaşmak için sera gazı emisyonlarının küresel zirvesine mümkün olan en kısa sürede ulaşmayı hedeflemiştir. Paris Anlaşması, çok taraflı iklim değışikliğı sürecinde bir dönüm noktasıdır, çünkü ilk kez, bağlayıcı bir anlaşma, tüm ulusları iklim değışikliğıyle mücadele etmek ve etkilerine uyum sağlamak için iddialı çabalar sarf etmek için ortak iş birliği çerçevesinde hazırlanmıştır. Paris Anlaşması'nın uygulanması, mevcut en iyi bilime dayanan ekonomik ve sosyal dönüşüm gerekli kılmıştır. Paris Anlaşması, ülkeler tarafından yürütülen 5 yıllık iddialı bir iklim eylemi döngüsü üzerinde karara bağlanmıştır. 2020 yılına kadar, ülkeler ulusal olarak belirlenmiş katkılarını ve iklim eylemi planlarını sunmuştur. Paris Anlaşması'nın hedeflerine ulaşmak için, ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmaları gerekli görülmüştür. Ülkeler ayrıca, yükselen sıcaklıkların etkilerine uyum sağlamak için esneklik oluşturmak için alacakları önlemleri belirlemiştir. Paris Anlaşması'nın hedeflerine ulaşmak için iklim değışikliğı eyleminin büyük ölçüde artırılması gerekmesine rağmen, yürürlüğe girmesinden bu yana geçen yıllar zaten düşük karbonlu çözümler ve yeni pazarlar yaratmıştır. Giderek daha fazla ülke, bölge, şehir ve şirketleri kapsayan karbon nötrlüğü hedefleri belirlenmiştir. Sıfır karbonlu çözümler, emisyonların %25'ini temsil eden ekonomik sektörler arasında rekabete neden olmuştur. Bu eğilim en çok enerji ve ulaşım sektörlerinde birçok yeni iş fırsatı yaratmıştır. 2030 yılına kadar, sıfır karbonlu çözümler, küresel emisyonların %70'inden fazlasını temsil eden hedef belirlenmiştir (UNFCCC, Paris Anlaşması, 2015).

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE ÇEVRE İLİŞKİSİNDE BİREY

Küreselleşme kavramı siyasi, çevre, birey ve ekonomik alanlarda ulusal sınırların önemini yitirmesi dünyayı bir bütün haline getiren süreçtir. Bu bölümde küreselleşme kavramının kökenine ve tarihsel süreci ele alınacaktır. Küreselleşme ve çevre ilişkisi ana odak noktası olarak açıklanmaya çalışılacaktır. Bu süreçte küreselleşme sürecinin çevre ve birey üzerinde nasıl etkileri olduğuna değinilecektir. Küreselleşme sürecinin tarih boyunca çevre sorunları ve birey üzerinde etkilerinin geçirdiği tarihsel dönüşümü ve etkileri genel hatlarıyla açıklamaktadır. Bu çalışma, geleneksel Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesinde küreselleşme ve çevre konularını incelemiştir.

2.1. Küreselleşme Kavramı Üzerine

Küreselleşme, yaşamlarımızın giderek artan biçimde bizden çok uzak bir mesafede meydana gelen olaylar ve alınan kararlar tarafından biçimlenmesi anlamını taşıyan karmaşık bir karşılıklı bağımlılık ağının ortaya çıkmasıdır. Küreselleşmenin temel özelliği, coğrafi mesafenin ve ulus-devletlerarasındaki toprak sınırlarının öneminin azalmasıdır. Ancak küreselleşme, yerel, ulusal ve küresel olayların sürekli olarak karşılıklı etkileşim halinde olması anlamında, siyasal sürecin genişlemesi kadar derinleşmesini kapsamıştır (Heywood, 2016, s. 184).

1960'lı yıllarda küreselleşme kavramını ilk kullanan, Kanadalı sosyoloji profesörü Marshall McLuhan'dır. McLuhan'ın "Gutenberg Galaxy" adlı eserini 1962 yılında yazmıştır. Bu eserinde, yeni dünya düzeni bağlamında anlattığı "global köy" kavramını kullanmıştır. Ancak yenedünya düzenine ilişkin bu kavram literatürde ilk defa kullanılmıştır. Eserde dünyanın bir kısmının teknoloji ve iletişim alanlarında hızla ilerlemesi nedeniyle "küresel köy" şeklinde kavramsallaştırmıştır. Bu süreçte, küresel köy kavramı aslında küreselleşme sürecine katkı sağlamıştır (akt. Ziegler,

2004).Oxford English Dictionary’de 1962 yılında küreselleşme kavramı kullanılmıştır. 1833 yılında İngiliz İktisatçı W. Foter’in dergide kavram ile ilgili yazı yazmıştır. Foter’in yazısında kavramı dünyadaki üretim ve dağıtım olarak tanımlamış yani bu dönemde küreselleşmenin ekonomik etkenleri göz önünde bulundurulmuştur (Kıvılcım, 2013, s. 221). Küreselleşme kavramını teorisyenler, ekonomik, politik ve kültürel yaklaşımlar bağlamında toplumsal yaşamın geniş alanları içinde bir süreç ve bir ürün olarak açıklamıştır. Ekonomik yaklaşım, çok uluslu şirketler, uluslararası pazarlar ve ulus ötesi bir finansal sistem ile kapitalizmin giderek küreselleşen doğasına odaklanmıştır. Küreselleşme teorisinin ikinci, politik odaklı yaklaşım, özellikle Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana ulus-devletin değişen rolünü ve gücünü aydınlatmak için küreselleşmeyi kullanmış ve milliyetçilikle ilişkisini incelemiştir. Üçüncü bir yaklaşım, küreselleşmenin geniş kültürel sonuçlarını incelemiştir. Elbette bu yaklaşımların hiçbiri tek başına kavramı açıklama konusunda tek başına yeterli değildir (Malone, 2002, s. 146).

Ulrich Beck, “Küreselleşme Nedir?” adlı çalışmasında küreselleşme kavramını tanımlamıştır. Küreselleşme, siyasetin sonu değil ancak ulus-devlet hatta siyasal olan ile siyasal olmayan eylemleri belirleyen şemalardan kaçışa işaret ederek bütün kamusal ifadelerden kaçınılmaz görünmüştür. Küreselleşmenin ifade ettiği şey, ekonomi, piyasalar, iş rekabetleri, üretim, mal ve hizmetler, finansal akışlar, haberleşme, yaşam biçimleri gibi devlet yönetimindeki alanların siyasal sonuçlarını anlatmıştır. Çünkü endüstriyel toplumların sıkıca kapalı görünen kurumları çatlamış ve siyasal mücadeleye açılmıştır. Küreselleşmeyi modernitenin çöküşü olarak görmüştür (Beck, 2006, s. 215).

Diğer taraftan Paul Hirst ve Grahame Thompson’un, “Küreselleşme Gerekli Bir Mit mi?” adlı çalışmasında, küreselleşme kavramını tanımlamıştır. Bu çalışmada, küreselleşmeyi modern şüphecilik tavrı ile açıklamışlar. 1960’lardan beri çok şeyin değiştiğini ifade etmişlerdir. Özellikle iç ve dış sınırlar karşısında radikal nitelikli, yayılcı ve yeniden dağıtımcı ulusal ekonomi yönetimi stratejileri oluşturmanın artık mümkün olmadığını anlatmışlardır. Uluslararasılaşmış ekonominin aslında, önceden modern endüstriyel teknolojiye dayalı ekonominin 1860’lı yıllardan beri varlığından ancak uluslararası ekonomi, 1870’ten 1914’e kadar rejimden daha az açık ve daha az bütünleşmiştir (Hirst ve Thompson, 2006, ss. 26-27). Hirst ve Thompson kavramı, kültürlerin, ekonomilerin ve sınırların artık ulusallığının

önemsiz olduğu ve sınırların bir anlam ifade etmediği bir süreç olarak tanımlamışlardır. Bu bağlamda, ulusallık yerini küreselliğe bırakmıştır. Bu çağda artık belirleyici güç küreselliktir. Küreselleşen dünyada belirleyici özne ulusallık değil, küreselliktir. Bu anlayışa göre, ekonomide ulusallığı ve ulusal yönetimlerin yerini ekonomide küresellik ve küresel ekonomi ön planda olacağı bir süreç olarak değerlendirilmiştir (Hirst ve Thompson, 2007, s. 26).

Nitekim küreselleşmedeki ana fikir, Kenichi Ohmae'nin (1989) ifadesiyle “*sınırsız bir dünya*” yani ulusal devlet sınırlarıyla tanımlanmış geleneksel siyasi sınırların geçirgen olma eğiliminin ortaya çıkması şeklinde tanımlanmıştır. Küreselleşme, sosyal mekânı yeniden şekillendirmiştir. Ülkenin sahip olduğu toprak parçasının önemi azalmıştır. Çünkü dünya çapında veya sınırları aşan nitelikteki birtakım bağlantılar hem sayıca çoğalmış hem de çeşitlenmiştir (akt. Heywood, 2011, s. 37).

Peter Dicken, “Yeni Jeo-Ekonomi” adlı çalışmasında küreselleşmeyi açıklamıştır. Küreselleşmeyi “*orada bir şey oluyor*” şeklinde tanımlamıştır. Küresel güçlerin baskısı altında yeni küreselleşmiş bir dünya ekonomisine sahip olunmadığını vurgulamıştır. Küreselleşmenin nihai bir durum olmaktan ziyade birbirleri ile alakalı karmaşık süreçler olduğu yönünde görüşü savunmuştur. Bu süreçler zaman ve mekân içerisinde düzensiz gelişmiştir (Dicken, 2006, ss. 46-47).

Dani Rodrik, “Küreselleşme Sınırı Aştı mı?” adlı çalışmasında, küreselleşmenin toplumsal sonuçlarına yönelik tehlike meydana geleceğine odaklanmıştır. Ekonomik entegrasyonun ortaya çıkardığı toplumsal baskılar iyi idare edilmezse kötü ekonomi ve kötü yönetimle sonuçlanacağını vurgulamıştır (Rodrik, 2006, s. 61). Friedman küreselleşme kavramını, bir kaplana benzetmiştir. Kaplan benzetmesinde süreci iyi yönetebilmek için kültürel dinamizmi odak noktasına almıştır. Bu bağlamda küreselleşme kavramı ile kapitalizmin bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Ülkeler kapitalizm ve teknoloji ülkeleri etkisi altına almış ve sistemi tek tipleştirmiştir (Friedman, 1999, s. 85).

Robertson tarafından yazılan küreselleşme adlı ilk çalışma eseri, “Globalization: Social Theory and Global Culture (1972)” adlı eserdir (akt. Gökdere, 2001). Robertson ise küreselleşme sürecini, yerelin küreselleşmesi şeklinde değerlendirmiştir. Ancak bu sürece bağlı olarak yerelliklerin yerini evrenselliğin aldığını vurgulamıştır. Yerelliklerin yerini evrensel süreçlerin aldığı küreselleşme

döneminde hem farklılıkların ortaya çıktığı hem de benzerliklerin bir arada bulunduğu bir dinamizme sahip süreç olarak tanımlanmıştır. Robertson, yerellik kavramını aslında yaratmak üzerinden tanımlamış ve küreselleşme kavramını tüm bunları kapsayan bir süreç olarak soyut alandan somut alana geçişi belirtmiştir (akt. Öngören, 2002, s. 449).

1980’li yıllarda küreselleşme kavramına yönelik ikinci gelişme, Amerikalı komünizm uzmanı Zbigniew Brzezinski’nin, Harvard, Stanford ve Colombia gibi önemli okullarda yaptığı çalışmaların süreçte ekonomistler tarafından küreselleşme kavramı ile bağlaştırmalarıdır. Zbigniew Brzezinski “Büyük Satranç Tahtası” eserinde küresel gücü tanımlamıştır. Brzezinski’ye göre küresel güç, politik, siyasi, jeopolitik, ekonomik ve kültürel tüm alanları kapsamıştır. Bu tanımına göre, ancak Amerika’nın bir küresel güç olduğunu iddia etmiştir. Amerika güç unsurları bağlamında değerlendirildiğinde, küreselleşme süreciyle birlikte hegomonik güç olmuştur. Küreselleşme bağlamında iktidarların jeopolitik çıkarlarını stratejik alanda yönettiğini iddia etmiştir. Bu süreci aslında, devletler arasında ortaya çıkan “*küresel güç savaşları*” olarak değerlendirmiştir. Küresel güç olma yolunda Avrasya kıtasına egemen olan gücün, yeni küresel güç olacağını iddia etmiştir. Ancak bu bağlamda, küresel güce dayalı savaşların biteceği şeklinde değerlendirme yapmıştır. Küreselleşme kavramının aslında, devletlerarasında mücadeleden ortaya çıkan ve ekonominin belirleyici olduğu bir süreç olarak değerlendirmiştir (Brzezinski, 1997, s. 240).

Indur M. Goklany, “Beşeri Refahın Küreselleşmesi” adlı çalışmasında küreselleşmenin zengin ile fakir arasındaki uçurumu büyütüp büyütmediği üzerinde yoğunlaşmıştır. Küreselleşme ilgili asıl önemli konu ne gelir eşitsizliği ne de bu eşitsizliğin büyüyüp büyümediğidir. Asıl mesele küreselleşmenin insan refahına olan etkisi üzerine yoğunlaşmıştır (Goklany, 2006, ss. 87-89). Burada küreselleşmenin fikrinin öncüleri, Muray Rohtbard ve David Friedman gibi düşünürler aslında devletlerin piyasa ekonomisine geçişini sağlayan ve egemenliklerinin bir kısmını kendi rızaları ile devletlerin kısıtladığı liberal sisteme entegre edilmesini savunmuşlardır. 1970’lerden itibaren “*piyasaların serbestliği ilkesi*” kapsamında geçerliliğini benimseyen bu düşünürler liberal ideoloji perspektifinde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu dönemde liberal ideolojinin önemli sloganı olan “*bırakınız*

yapsınlar” ilkesi bağlamında ideolojilerini savunmuşlar ve geçerliliğini çalışmalarında kanıtlamaya çalışmışlardır (akt. Tatal, 2006, ss. 22-23).

Küreselleşme, uluslararası ticaret, telekomünikasyon, ticari koordinasyon, çok-uluslu şirketler, teknik ve bilimsel iş birliği kapsamında yeni tür ve boyutlarda kültürel alışverişler sonucunda dünyanın zengin ve fakir ülkeleri arasındaki ilişkilerin de bulunduğu pek çok eğilimi kapsamıştır. Küreselleşme kavramına yönelik yaygın bir algı, onun “*toplumsal yaşamın, her yönüyle, dünya çapında birbirine bağlanma sürecinin genişlemesi, derinleşmesi ve hızlanması*” süreci olduğudur. Küreselleşme, liberal ekonomik ilkelerin bir bakıma benimsenme süreci olarak değerlendirilmiştir. Ancak küresel piyasa, küresel piyasayla en fazla bütünleşen ülkelere büyüme ve refah getirmiştir. Küreselleşmenin ekonomik süreci sonucunda, geleneksel devletler önemini yitirmiştir. Dolayısıyla devletler, otoritelerini Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Avrupa Birliği (AB) gibi ulus-üstü kurumlara, çokuluslu şirketler ve hükümet dışı örgütler gibi ulusüstü aktörlere devretmiştir (Goldstein ve Pevehouse, 2015, s. 56).

Küreselleşme kavramının ortaya çıkışına yönelik, siyasi, askeri, akademik ve ekonomik çevrelerde çok tartışılan ama üzerinde ortak bir tanımın yapılamayan bir kavramdır. Küreselleşme kavramı özellikle akademik alanda uzmanların açıklamaya çalıştığı bir alandır. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışı, kavramın süreçte neler getirdiği üzerinde durulmuştur. Küreselleşme sürecinin, bireyleri, toplumları ve devletleri nasıl olumlu ya da olumsuz yönleri ile nasıl etkileyeceğine bu süreçte açıklanmaya çalışılmıştır. Bu sürecin sonuçları farklı yaklaşımlar ile açıklanmıştır. Bu çerçevede küreselleşme kavramı ve sürece bağlı birçok tanım ve kavramı tüm etkenleri ve yönleriyle açıklanmaya odaklanılmıştır. Küreselleşme dünyanın bir bütün haline gelmesi yani toplumların ve kültürlerin bütünleşmesi ve dünyanın birbirinden çok uzak yerlerinde gerçekleşen olayların birbirini etkilemesi ve dünya genelinde sosyal ilişkilerin yoğunlaşmasını ifade etmiştir (Bulut, 2003, s. 173).

Küreselleşme farklı çevre, kültür, ekonomi, siyaset, sivil toplum anlayışlarının birbirine indirgenemediği ama hepsinin kendi içinde varlığını sürdürdüğü ve birbirleriyle bağımlı bir süreç olarak tanımlanmıştır (Doğan, 2006, s. 39). Bu açıdan kavram, aslında bölgesel ve ulusal değil dünya genelinde anlamındadır. Burada küre sözcüğü ile kastedilen aslında dünyadır. Bu anlamda küreselleşme, ulusal ya da bölgesel değil küresel düzeyde yürütülen ilişkilerdir. Son zamanda ilişkilerin küresel ve dünya genelini etkilemesi ve yürütülmesini ifade etmiştir. Sadece bir devleti değil

tüm dünyayı etkilediği için insanların yaşamlarını gerçekten ya da potansiyel olarak etkileme kapasitesine sahiptir. İnsanları etkileme konusunda küresel bir niteliğe sahiptir. Günümüzde küresel sorun bağlamında değerlendirilen çevre sorunları küresel olma konusunda en önemlisidir. İnsan ve doğa ilişkileri her şeyi etkilemiştir. En önemlisi çevre sorunları tüm küreyi etkilemiştir. Küreselleşme alanında çalışmalar yapan teorisyenlere göre, bu süreçte küresel karşılıklı bağlantılar artmıştır. Küreselleşme süreci, yaşamlarımızın bizden çok uzaklarda alınan kararlar ve olaylardan etkilenmesi anlamına gelen karmaşık karşılıklı bağlanmışlık durumu ortaya çıkmasıdır. Bu bağlamda küreselleşme süreci aslında her şeyin, her parçanın ya da birimin bölünemeyecek bir bütün olmasıdır. Küresel kelimesi, kapsamlı anlamında gelmektedir. Burada sadece bir sistemi bir bütün olarak değil, sistemin içerisinde meydana gelen tüm unsurları ifade etmiştir. Devlet ve ulusal hükümetleri bu süreçte karşılıklı bağımlılık çerçevesinde hareket etmiştir. Küreselleşme kavramı, hem devletlerin içinde ve devletlerin aralarında meydana gelen olaylar ya da sorunlar nedeniyle geçmişte hiç olmadığı kadar etkilediği bir süreçtir (Heywood, 2014, s. 28-29).

Uluslararası politika, bir grup geleneksel devletlerin arasında oluşan uluslararası sistemin yansımalarıdır. Bu devletler, egemenlikleri verdiği bağımsızlıkları ile özdeşleştirilmiştir. Dünya siyasetinde geleneksel devlet-merkezli anlayışa karşı küreselleşme büyük bir meydan okumadır. Küreselleşme kavramı tartışmalıdır. Bir süreç, siyaset, karşılıklı bağımlılık, sınırların öneminin yitirmesi, pazarlama olanakları şeklinde ifade edilir. Küreselleşme bazılarına göre bir süreç veya süreçler bütünüdür. Küresellik kelimesi ise küreselleşmenin meydana getirdiği durumları ifade etmiştir. Küreselleşme kavramına bağlı diğer bir kavram olan küreselcilik kavramı literatürde süreçte ortaya çıkan değerler, sürece yön veren bir ideoloji olarak kullanılmıştır. Küreselleşme kavramı ile ilgili sorun kavramın tekil ya da çoğul kullanımına ilişkindir. Çünkü küreselleşme kavramı, tek bir sürece ait değildir, birbiri içerine geçen zaman ve karşıt süreçleri içermektedir. Küreselleşme kavramını tek bir boyuta indirmek imkânsızdır. Bu bağlamda, küreselleşme ve küresellik kavramlarının kökenleri çeşitli olaylar ve durumların arkasında olan karşılıklı bağlanmışlık olgusudur. Bu bağlanmışlık olgusu aslında kökenleri ve etkilerinden bağımsız olarak, daha önce aralarında bağlantı bulunmayan birey, topluluk, kurum ve

toplumların ve hatta devletlerin arasında bir bağlantı oluşturan süreç olarak tanımlamıştır (Heywood, 2014, s. 36).

George Modelski'ye göre küreselleşme kavramı, “*dünyanın büyük medeniyetleri arasındaki artan bağlantının tarihidir*” demiştir. Küreselleşme kavramı aslında geleneksel medeniyetler arasında eskiden beri var olan bağın yeni dönemde uzun vadeli ve daha yoğun bir etkileşimin tarihsel arka planını kapsamıştır. Giddens’a göre, modernleşme kavramı küreselleşme kavramı aslında kullanımı, söylemi ile aynı çağrışımı yapmaktadır. Özellikle bu iki kavramın ortak çağrışımı, eskiye göre yeni düzende “*toplumsal ilişkilerin dünya genelinde artışı*” görülmesidir. Tarihsel süreçte devletlerin etkileşimine baktığımızda, bu dönemde olduğu kadar geçmişte bağlanmışlığı bulunmamaktadır. Bu süreci anlayabilmek için, modernite kavramının ortaya çıkışını ve süreci anlayabilmemiz gerekmiştir. Modernleşme süreciyle birlikte, devletler sanayileşmiş, kapitalizm güç kazanmış ve kapitalizme karşı militarizm ortaya çıkmıştır. Devletlerin küreselleşme süreciyle birlikte yapısı gereği küreselleşme sürecine nasıl adapte olduklarını anlamak gerekmiştir (Held ve McGrew, 2008, ss. 71-72).

Friedman küreselleşme sürecine ilişkin Lexus ve Zeytin Ağacı (Lexus and Olive Tree) eserini yazmıştır. Eserinde Endonezya’da ilk bu sürecin yaşandığını anlatmıştır. Küreselleşme sürecini aslında ekonomik krizlere bağlamıştır. Çünkü ekonomik krizlerden dolayı Doğu Asya ülkeleri isyan ettiğini örnek vermiştir. Endonezya toplumunun isyan sürecinde demokrasi söylemlerinin küreselleşmenin bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. İnsanların rejim karşıtı eylem sürecinde, McDonald's’ta yemek yemelerini aslında sürecin hem ekonomik hem de sosyal değer bağlamında şekillendiğini sürecin çok boyutlu olduğunu örnek vermiştir. Uluslararası sistem içerisinde küreselleşme kavramını, aktörlerin çatıştığı bir süreç olarak ifade etmiştir (Friedman, 1994, ss. 33-36).

2.1.1. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci

Küreselleşme sürecine ilişkin birçok farklı görüş vardır. 1800’lü yıllarda Sanayi Devrimi ve beraberinde kapitalizm ve modernleşmenin etkisi ile başlamıştır. Son zamanlarda ortaya çıkan ve yeni bir gelişme olan sanayi ötesi toplum ve modern ötesi toplum ile kapitalist sistemin çözülmesi şeklindeki yaklaşımlar örnek gösterilmiştir (Adıgüzel, 2011, s. 45). Bu kapsamda küreselleşme süreci, üç dönem

şeklinde sınıflandırılmıştır. İlk dönem 19. yüzyıl ve 1914 arası dönem, ikinci dönem 1914 yılından 1945-1950 yılları dönemi ve son dönem 1945-1950 yılları sonrası dönem şeklinde sıralanmıştır. İlk dönemde, küreselleşmenin, özellikle ekonomik alanda etkileri yoğun görülmüştür. Bu süreçte, devletlerin ekonomide korumacı politikalarının yerini serbest ticaret almış ve küresel piyasalar önem kazanmıştır. Ancak ikinci dönemde, küreselleşme süreci iki savaş arası dönemin koşullarında global entegrasyon ciddi bir şekilde duraklamıştır. Devletler siyasi ve iktisadi alanlarda korumacı politikalara yönelmiştir. Üçüncü dönemde özellikle 1980 yılları ve sonrasında ise küreselleşme süreci hızlı bir şekilde ivme kazanmıştır. Uluslararası ticaret ve uluslararası sermaye akışları hızlanmış ve küreselleşme ekonomik alanda güç kazanmıştır. 1980 sonrasında, küreselleşmenin çevresel, demografik ve kültürel boyutları da dünya gündeminin ilk sıralarında yer almaya başlamıştır (Bayar, 2008, ss. 26-27). Küreselleşme, ülkelerin mevcut durumları üzerinden değil bu aşamaya nasıl geldiğini açıklamaya çalışan süreç şeklinde algılanmıştır (Fındıkçı, 2006, ss. 27-28).

Küreselleşme, devletlerin ulusal ve uluslararası alanda dış çevreye daha açık hale geldikleri bir sistemi işaret etmiştir. Dış çevre, sadece devletlerin dış politika davranışlarıyla ifade edilmemiş aslında çok sayıdaki ve türdeki oyuncunun karşılıklı ilişkisiyle şekillenen karmaşık süreci kapsamıştır. Uluslararası sistemdeki gelişmeler farklı türdeki çok sayıda oyuncu arasında karşılıklı bağımlılık ve etkileşim ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Devletlerin klasik “sınır” ve “egemenlik” kavramlarını erozyona uğratmış ve iç politika- dış politika ayrımını da azaltmıştır. Devlet artık, bütünsel yapıda uluslararası oyuncu farz edilmekten çıkmış ve alt örgütlenmelerle, sosyo-ekonomik birimlerden oluşan çoğulcu yapıdaki bir oyuncu olarak tanımlanmıştır (Dedeoğlu, 2015, s. 370).

1989’da Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte, dünya politikasında ekonomik meselelerin merkeze kayacağı ileri sürülmüştür. İletişim ve taşımacılık maliyetlerin düşmesi ve mesafenin etkisinin küçülmesiyle birlikte, yerküreyi saran karşılıklı bağımlılık ağları gelişmiştir. Yeni bilgi ve taşımacılık teknolojilerinin yanı sıra, hükümetlerin ve devletlerin rolüne ilişkin tavır değişikliği piyasaların rolünü artırmıştır. Sanayi üretiminin yarıya yakını çokuluslu şirketler tarafından yönetilmiş ve bu şirketlerin üretim yerlerine ilişkin kararlarının ülke ekonomileri ve politikaları üzerinde güçlü etkisi vardır. Dani Rodrik’in, küreselleşme hakkında işaret ettiği

küresel piyasalarda gelişmek için gerekli becerilere ve hareketliliğe sahip gruplar ile işçiler, emekliler ve çevreciler gibi bunlara sahip olmayan gruplar arasında farkı açmış ve hükümetler bunların arasında kalmıştır (akt. Nye ve Welch, 2009, ss. 341-342).

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana, malların, sermayenin ve finansın serbest akışına dayanmıştır. Bu, özellikle küresel ekonomi için geçerlidir, çünkü tek tek ülkelerden farklı olarak, dünyada kural koyucu ve uygulayıcı olarak hareket eden merkezi bir hükümet yoktur. Birlikte ele alındığında, bu anlatılar, hükümete ne yapmaları ve yapmamaları gerektiğini söyleyerek sistemin düzenli bir şekilde işlemesini sağlayan normların oluşturulmasına ve sürdürülmesine yardımcı olmuştur. Bu normlar küresel pazarları uluslararası yasaların, ticaret anlaşmalarının ve çok taraflı kurumların yapamayacağı şekilde desteklemiştir. Küresel anlatılar tarih boyunca birçok kez değişmiştir. 19. yüzyılın sonlarındaki altın standardına göre, küresel ekonomi, hükümetler müdahale etmediğinde istikrarın en iyi şekilde sağlandığı, kendi kendini ayarlayan, kendi kendini dengeleyen bir sistem olarak görülmüştür. Serbest sermaye hareketi, serbest ticaret ve sağlam makroekonomik politikaların, dünya ekonomisi ve benzer şekilde tek tek ülkeler için en iyi sonuçları sağlayacağına inanılmıştır. Büyük Buhran ile birlikte altın standardının çöküşü, bu iyi huylu piyasa anlatısına önemli bir darbe indirmiştir. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve küresel ekonomiyi istikrara kavuşturmak için Keynesçi makroekonomik yönetime dayanan Bretton Woods rejimi, devlete çok daha önemli bir rol vermiştir. Yalnızca güçlü bir refah devleti sosyal sigorta sağlamıştır. Bretton Woods sistemi ayrıca yerel ve küresel çıkarlar arasındaki ilişkiyi de değiştirmiştir (Rodrik, 2023).

Küreselleşme, iki uçlu bir süreç olarak, bu sürece taraf ve diğer bütün toplumları etkilemiştir. Küreselleşme bir taraftan yeni fırsat alanları yaratmakta diğer taraftan da belli görüş ve ideoloji dayatmaya çalışan güçlerin yeni sömürgeciliğine zemin hazırlamış ve hegemonyalarını sürdürmelerini sağlamıştır. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel etkileri her yerde hissedilen küreselleşme sürecine rengini ve yönünü veren siyasal ideoloji “yenidünya düzeni” kurma projesini hayata geçirmiştir. Küreselleşme süreci fikirlerin, görüşlerin, insan ve sermayenin akışkanlığını sağlamış bir taraftan kültürler ve medeniyetler arası iletişimi geliştirmiştir. Küreselleşme süreci film, müzik, spor, sanat ve iletişim gibi alanlarda ortak beğeniler

ve tercihler üreterek yeni tüketim alışkanlıkları kazandırmıştır (Küçükcan, 2015, s. 109).

Küreselleşmiş piyasaların işleyişi, devletlerin ekonomik hamleleri ve küreselleşmenin yaşam standardına etkisi konuları bağlamında küreselleşme ve ekonomi arasındaki bağlantı açıklanmıştır. Küreselleşme özellikle gelişmekte olan ülkelerde hem gelişmenin aracı hem de birçok haksızlığın kaynağı olarak görülmüştür. Ekonomik küreselleşmenin avantajları ve dezavantajları üzerine tüm görüşleri birleştiren bir yaklaşım Stiglitz tarafından ortaya konulmuştur. Stiglitz, göre küreselleşme, gelişmiş toplumlara fayda sağlayacak, fakir ülkeleri daha fakirleştirecek biçimde tasarlanmıştır. Serbest piyasa ile devlet tarafından yapılan müdahale arasında ikileme neden olmuştur. Çünkü bilgi dağılımındaki yetersizliklere bağlı olarak, piyasanın etkinliğinden şüphe duyulmuştur. Gelişmekte olan ülkelere rağmen gelişmiş ülkelerin ticaret politikaları desteklemiştir. Bu süreçte küreselleşme, devletler arasında gittikçe artan karşılıklı bağımlılık yaratmıştır (Mesjasz, 2015, ss. 254-255).

1990’larda derin ekonomik entegrasyon ve serbest finans akışı tercihiyle baskın hale gelen neoliberal hiper-küreselleşme anlatısı, kendi kendini ayarlayan piyasaların altın standardı anlatısına bir dönüşmüştür. Neoliberaller, hiper-küreselleşmeden elde edilecek ekonomik kazanımların uluslararası çatışmayı sona erdirmeye ve dünya çapında, özellikle Çin gibi komünist ülkelerdeki demokratik güçleri güçlendirmeye yardımcı olacağına inanmıştır. Ancak bu hedeflere serbest ticaret ve finansa müdahale etmeyen politika araçlarıyla ulaşılabileceğini varsaymıştır. 2008 mali krizinden bu yana geri çekilen hiper-küreselleşme, içsel çelişkilerinin üstesinden gelemediği için nihayetinde başarısız olmuştur. Rodrik’in, “üretkenlik” olarak adlandırdığı, gelişmekte olan bir ekonomik politika çerçevesi, hükümetlerin eşitsizliği, halk sağlığını ve temiz enerjiye geçişi ele almadaki rolünü vurgulamıştır. Bretton Woods rejimi, uyumlu ulusal ekonomileri destekleyen politikaların aynı zamanda uluslararası ticareti ve uzun vadeli sermaye akışlarını geliştirmeye yardımcı olduğunu göstermiştir (Rodrik, 2023).

2.2. Küreselleşme ve Çevre İlişkisi

Giddens'a göre küreselleşmenin toplumsal yönü, dünya genelinde meydana gelen bağlantıların, özellikler ulus-devletlerin sistemde yerini daha çok uluslararası iş birliğine bıraktığı küresel bir sürece dönüşmüştür. Bu bağlamda, küreselleşme sürecinde, zamansal-mekânsal alan önemini kaybetmiştir. Küreselleşme, bütün süreçlerin tamamını kapsayan bir süreç olarak ortaya çıkmıştır (Giddens, 2010, s. 37). En genel anlamda küreselleşme, değişen ulaşım ve iletişim teknolojisinin de etkisiyle devletlerin toplumların ekonomik, siyasal ve sosyal yönlerden birbirine yaklaşması, kapitalist sistemin en temel belirleyicisi olan sermayenin ve buna bağlı olarak üretim ve tüketimin ülke sınırlarını aşarak sınır ötesi bir niteliğe sahip olmasını ifade etmiştir. Küreselleşme sürecinin siyasal, sosyal ve ekonomik etkileri toplumları etkilemiştir. Birbirinden farklı coğrafyalarda, farklı ekonomilere sahip, farklı tarihsel geçmişleri olan toplumlar da bu sürecin bu kadar açık bir şekilde hissetmiştir (Keleş, Metin ve Sancak, 2005, s. 57). Bu açıdan küreselleşmenin siyasi boyutunda ulus devlet üzerinde etkilerinde savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler dünya barışının Birleşmiş Milletler, Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslar üstü ve uluslararası kuruluşlar tarafından korunması ve güvence altına alınması ihtiyacına neden olmuştur. Ulus devletlerin rızalarıyla egemenlik haklarının sınırlandırmaktadır. Küreselleşme sınırların önemini yitirmesiyle sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal alanları etkilemiş ve dönüştürmüştür. Siyasi olarak dünyayı batı ve batı dışı topluluklar olarak dönüştürmesi ve sürecin devletlerin kimliklerini dönüştürmesi görülmektedir. Toplumlar üzerinde etkisi, özgürlüklerini yitirmesine bağımlılık ilişkilerinin artmasına neden olmuştur (Kızılçelik, 2004, s. 17).

Siyasal küreselleşme, bir devletin belirli bir toprak parçası üzerinden mutlak egemenlik gücünü yitirmesi; yönetim sistemlerinin karşılıklı etkileşimlerin artması ve demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri öne çıkarak uluslararası kuruluşların öne çıktığı süreçtir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya örgütsel çerçevesi olarak BM, IMF, Dünya Bankası, GATT gibi örgütlerin ekonomik gelişme, çevre sorunları ve insan hakları gibi konuları ele almışlardır. Küreselleşmenin siyasi boyutun bir yandan ülkeler arasında sınırların aşınması, egemenlik ve bağımsızlık kavramların dönüşümü ve ulus-devletin önemini yitirmesiyle gündeme gelen insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti önemini artırmıştır (Acar, 2009, s. 47).

Sanayi Devrimi ile birlikte devletler hızla sanayileşme sürecine girmiştir. Bu süreçte, hızla artan enerji tüketimine bağlı çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle 20. yüzyılda teknoloji ve sanayi alanındaki hızlı gelişmelerle birlikte, gelişmiş ülkeler enerji kullanımını daha artırmıştır. Bu süreçte enerjiye bağlı küresel krizler ve dünya savaşları çıkmıştır. Devletlerin artan enerji kullanımı, uluslararası sistemi şekillendiren bir faktördür (Özel-Özcan, 2021, s. 143). Sanayi Devrimi ile birlikte insanlığın enerjiye olan ihtiyaçları hızla artmıştır. Arnold enerjiyi, “*maddelerin yapısında var olan ve çeşitli şekilde açığa çıkan güç*” şeklinde tanımlanmıştır (Arnold, 2013, s. 9). İnsanlık, tarihsel süreçte içinde insan özgürlüğünün bir aracı olarak geliştirdiği teknolojiye tarihin bir döneminden itibaren tutsak olmaya başlamıştır. Sanayileşme ve kitle üretimi, günümüzde her alanda ciddi bir tahribata sebep olmuştur. Tarihsel süreçte, insan makinayı dizginleyemez duruma gelmiş ve bu süreçte otoriter bir toplum yapısının oluşması sürecini gündeme getirmiştir. Endüstrileşen bilimin kullanımı belirli bir safhadan sonra tabiatın sırlarını keşfetme sürecinden sonra tabiata hâkim olmaya ve onu dönüştürmeye başlamıştır. Bu süreçte sanayileşme ideolojisinin tamamlayıcıları olan devletler ve sanayi kapitalizmi de insanın tabiata egemenliğinin ve tabiatı sömürsünün devamını sağlamıştır. Çevre sorunlarının ortaya çıkışı sanayileşme ile olmuştur. Çünkü insan, ilk defa Sanayi Devrimi ile tabiata hâkim olmaya başlamıştır. Çevrenin insan ve diğer canlılar için tehlikeli hale gelmesi bu süreç ile başlamıştır (Görmez, 2010, s. 9). Küreselleşme olarak adlandırılan sürecin bir parçası olan sermayenin hareketliliği olgusu, çevresel etkiler bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Sermayenin hareketliliğinin temel aktörlerinden biri olarak çok uluslu şirketlerin küresel etkinlikleri, çevrenin tahribatı bağlamında değerlendirilmiştir (Çoban, 2004, s. 273).

İklim değişikliği ve diğer çevresel sorunları, kapitalist üretim sisteminin değerleri küreselleşme bağlamında açıklanmıştır. Kapitalist sistem küreseldir ve bu küresel sistemin mantığı ve çalışma ilkeleri, temas kurabileceği tüm yerel, geleneksel ekonomileri bastırmıştır. Ayrıca, kapitalist işletmelerin aşırı üretimleri beraberinde çevresel bozulmalara neden olmuştur (Malone, 2002, s. 157). Bu dönemde insanlığın karşı karşıya kaldığı çevre sorunları devletlerin gelişmiş ve az gelişmiş ayrımı yapılmaksızın çözüm arayışına girdiği sorunlar içerisinde yer almıştır. Çevre sorunları dünyanın dengesini bozmuş ve en önemli etkileri; sera etkisi, ozon sorunu, asit yağmurları gibi iklim koşullarını meydana getirmiştir. İnsan faaliyetleri

sonucunda en çarpıcı etki havaya karışan karbon ve metan gazlarının yeryüzünde sıcaklığı artırması olmuştur. Bu sıcaklık artışının etkileri insanlığın geleceği için tehdit oluşturmuştur (Keleş, 2016, s. 14). Küreselleşme süreciyle birlikte devletlerin ekonomik, politika ve karar verme sürecinde etkilemiştir. Çevre sorunlarında ekonomi önemli rol almıştır. Çünkü çevre sorunlarının genelini aslında ekonomik sorunlar oluşturmuştur. Bu sorunlar aslında kıt kaynakların dağılımı, riskler ve çıkarlardır. Çevre tahribine neden olan olgular genellikle ekonomik bir temele bağlı ortaya çıkmıştır (Jardins, 2006, ss. 105-106).

2.3. Küreselleşme, Çevre ve Birey

Küreselleşme sürecinin en temel faktörü “sermaye” sistemin işleyişini belirlemesinde Dünya Bankası, IMF, Bölgesel ve Kalkınma Bankası gibi uluslararası kuruluşlar ekonomik kalkınma ve insan haklarının korunması şartı politik baskı aracı olarak kullanılmıştır. İnsan haklarının, ABD ve AB’nin baskın yapısıyla şekillenmesi ve BM meşrulaştırıcı çerçevesi insan haklarının propaganda olarak kullanılmasına neden olmuştur (Folk, 2005, s. 125). Kültürel etkileşim sonucunda dünya kültürünün homojenleşip global bir kültüre dönüşeceği varsayımı ile insan haklarının korunması için evrenselliğe vurgu yapılmıştır (Robertson, 1999, s. 101). Uluslararası insan haklarının gelişimi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK), 10 Aralık 1948’de İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ilanidir. İnsan hakları kavramının bu tarihten itibaren küresel hal almıştır (Freeman, 2002, s. 37). Ancak insan hakları küresel bir kavram haline gelmesi ve küreselleşme süreci insanı metalaştırmıştır. İnsan küreselleşme süreciyle özne olmaktan çıkarak nesneleşmiş küreselleşme tek tip insan yaratmıştır. Küreselleşme süreciyle insanın temel hakkı olan eğitim, sağlık, konut hakkı gibi devletlerin olanaklarına bağlı olan haklar sekteye uğramıştır (Robertson, 1999, ss. 113-114). Küreselleşen dünyada çevresel bozulmalar fakirlik ve çatışmaya yol açmıştır. Burada güvensizliğin nasıl ortaya çıkacağı ve kurbanlarının kimler olacağı önemlidir. Küreselleşen dünya gelişmiş ülkeler ve gelişmemiş ülkeler arasındaki farkları artırmış bu sürece nerede olduğumuzun önemini göstermiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunları ön planda olmuş ama çevre sorunları ve insan hakları ikinci plana atılmıştır. Bu süreçte çevre sorunları ve insan haklarına ilişkin küresel normların oluşturulması ve normlara dayalı küresel bir yargı düzeninin kurulması amaçlanmıştır. Çevre sorunları ve insan haklarının ihlalleri aktörü

devletler olduğundan hak ihlallerinin önlenmesi için, devletleri bağlayacak uluslararası hukuk kurallarının ve ulus üstü mekanizmaların varlığı zorunluluk haline gelmiştir (Uygun, 2005, s. 259).

Bu süreçte, uluslararası barış ve güvenliği korunması için uluslararası örgütler çevre sorunları ve insan hakları ihlallerine karşı mücadele etmiştir. Özellikle AB'nin, küreselleşme sürecine etkisi üye devletleri bağlayan insan hakları sözleşmesi ve bu sözleşmeye uyulduğunu denetlemek için Avrupa Topluluk Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'dir. AB'ne üye olmak isteyen devletler için insan hakları kriterleri uyum sağlama şartı ve devletlerin insan hakları önem vermesi istenmiştir. İnsan Hakları evrensel niteliği siyasal ve hukuki alanda ulusal ve bölgesel ölçekte kurumların oluşturulmasını gerektirmesi sonucu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir. İnsan haklarının evrenselleşmesi bakımından, bağlayıcılığı olmayan ve insan hakları açısından sembolik olarak, Birleşmiş Milletler 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi ve bağlayıcılığı olan İkiz sözleşmeler diye anılan Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi imzalanması insan haklarının korunması çabalarındandır. Küreselleşme sürecinde insan haklarının korunması için hazırlanan 1933 tarihli Viyana Bildirgesi ve Eylem Planı olarak konulan bildirgeyle insan haklarını güvence altına alınmıştır. Bu bildirge sayesinde insan haklarının korunmasına ait sorumluluk uluslararası topluma bırakılmıştır (Şahin, 2009, s. 177).

Küreselleşme süreciyle, insan haklarına saygılı devletlerden meydana gelen homojen bir uluslararası sistemin oluşması ve ortak kararların olduğu insan hakları rejiminin varlığı ve insan hakları denetleyen bir yapı oluşması devletlerin insan haklarının korunmasına verdiği önemi göstermiştir. Küreselleşmeyle birlikte Hurrel ve Woods'un bildirdiği gibi, ekonomik liberalleşme ya da teknolojik ilerleme olarak dünyadaki eşitsizlik yeni boyutlara yükselmiştir. Merkez ülkeler ve çevre ülkeler arasındaki eşitsizlikleri yeniden üreten bir süreçtir (Kızılcı, 2004, s. 18). Gelişmekte olan ülkelerde insanların yaşam standartları daha kötü durumdadır. Küreselleşme süreciyle, zenginler daha zengin konuma gelirken yoksulların daha yoksullaşması küreselleşme süreci insanların büyük çoğunluğunu yoksullaştırmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte devletler egemenliklerini kaybetmiştir. Bu süreçte ekonomik krizler nedeniyle insanlar yaşamlarını sürdürme kaygısına girmiştir. Ekonomik kaynaklı sorunların yanı sıra çevre sorunları nedeniyle birçok insan kendi

ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu insanlar göçmen olarak başka ülkelere sığınmış ve gittikleri yerlerde vatandaş olmanın gerektirdiği haklar ve temel insan haklarından mahrum kalmıştır. Demokrasi ve insan haklarının korunması gereken bir dönemde soykırım, ırk ayrımcılığı, köleliğin ardımızda bıraktığımızı düşünürken bu dönemde insanlık küreselleşen dünyada daha fazla hak ihlallerine maruz kalmıştır. Küreselleşen dünyada insanların evrensel insan haklarına saygı gösterilmesi gerekir. Ancak küreselleşme süreci insan haklarına yönelik ihlallerin yükselişe geçmesine neden olmuştur (Çoban, 2009, s. 124).

Küreselleşme süreciyle birlikte ileri teknolojilerin hem olumlu hem olumsuz yönleri insanı etkilemiştir. Küresel Çevre Değişikliği ve Birey Güvenliği (Global Environmental Change and Human Security- GECHS) değişen çevreye yönelik insanlığın kırılganlığına vurgu yapmıştır. Bu çalışmada küreselleşme sürecine dair ortak kaygılara yer verilmiştir (Dalby, 2015, s. 314). Bu açıdan küreselleşme sürecinde insan hakları söylemi aslında hakların korunmasına yönelik değildir. Devletler söylemi kendi çıkarlarına göre kullanmıştır. Özellikle söylem etnik sorunları olan devletlerde daha fazla kullanılmıştır. Güçlü devletler özellikle küreselleşmenin neden olduğu ekonomik ve politik hak ihlallerini görmezden gelmiştir. Uluslararası insan hakları söylemi çerçevesinde politikalarını meşrulaştırmıştır. Ekonomik gücün aslında devletler bazında belirleyenin halen önemli olduğunu göstermiştir. Küreselleşmiş dünyada 21. yüzyılda özellikle çevre ve insan güvenliği ilgili Birleşmiş Milletler Çevre ve Birey Güvenliği Enstitüsü, “önceliklerin tanımlanmasında ve bu sorunların düzeltilmesi amacıyla yapılan mücadelelerde, başlangıç noktasının doğal tehlikeler ve bunların tanımlanmasından ziyade, bu tehlikelerden etkilenen halkların hassasiyetlerinin değerlendirilmesi ve derecelendirilmesini olması gerektiğini” belirtmiştir (Dalby, 2015, s. 320).

İnsan hakları söylemi aslında küreselleşme süreciyle birlikte uluslararası hukuk bağlamında devletlerin eylemlerini meşrulaştırmıştır. Bu süreçte uluslararası hukuk kuralları güçlü devletlere göre uygulanmıştır. Uluslararası alanda insan hakları söylemi bağlamında devletlerin güçleri kapsamında insan hakları söylemleri ve uygulamaları yeniden inşa edilmiştir. Bu söylemler insan hakları ihlallerine yönelik meşrulaştırıcı zemini hazırlamıştır (Kıvılcım, 2009, s. 221). Küreselleşme süreciyle birlikte insan hakları söylemlerini büyük devlet ABD ve diğerleri siyasal çıkarlara göre uluslararası örgütleri kendi istedikleri gibi yönlendirerek kullanmışlardır.

Emperyalist devletler güç politikasına göre davranmışlardır. İnsan haklarına yönelik ihlallerin arka planında genellikle politikalarını meşrulaştırıcı bir zemin vardır. Günümüzde küresel istikrar ve barış, uluslararası sistemi oluşturan devletlerin iç istikrar ve barış ile ayrılmaz hal alması nedeni ülkesinde kendi vatandaşlarının haklarına saygı göstermeyen bir devletin uluslararası sistemde çatışmacı olması beklenir. İnsan haklarına saygılı devletlerin oluşturduğu uluslararası sistem ise daha barışçıl ve istikrarlı olacaktır (Dağı, 2000, s. 41).

Küreselleşmenin devletlerin doğasında etkilerden biri klasik egemenlik anlayışı “karışmazlık ilkesi” yerini devletlerin iç siyasi yapılarının şekillenmesinde insan hakları devletlere sınırlar getirmiştir. Küreselleşen dünyada insan hakları ihlali ulusal sınırlar içerisinde gerçekleşse dahi sonuçları ulusal sınırları aşmıştır. Devletler dünya üzerindeki küresel bağlantılarını, uluslararası hukuk kurallarını ve kamuoyunun kürese gücü dikkate alarak, dış baskılar ve uluslararası alanda eleştirileri düşünerek insan hakları uygulamalarını iyileştirmeye yönelmeleri küresel politikanın etkinliğini göstermiştir (Dağı, 2000, s. 16).

Küreselleşme süreci, insanı her alanda etkileyen bir süreç olarak devam etmektedir. İnsan hakları söylemi üzerinden siyasi haklara önem verilerek güçlü devletlerin çıkarına göre şekillenen sürecin çok boyutlu etkileri günümüzde halen devam etmektedir. Şiddet karşıtı olarak insan haklarının canlanmasına rağmen insan hakları söylemi devletlerin yeni şiddet alanlarını yarattığı ve meşrulaştırdığı bir zemin yaratmaktadır. Çevre sorunları ve insanları ihlalleri günümüzde halen devam etmektedir. Ancak devletler küresel bir iş birliği içerisinde çevre ve insan hakları anlaşmaları imzalamaları ve uygulamaya geçirmeleri halinde küreselleşmenin yıkıcı etkisinden kurtulacaktır. İnsanoğlu tarih boyunca doğa ile iç içe olmuştur. Doğayı sınırlı bir kaynak olarak görmemiş ve çevre sorunlarının çıkmasına neden olmuştur. Çevre sorunlarının bir sonucunda dünyanın ekolojik dengesi bozulmuş ve insanların yaşam alanlarını tehdit etmiştir. Çevre sorunlarından yoksul ülkeler daha çok etkilenmiş ve burada insanların hak ihlalleri daha çok olmuştur. Özellikle küreselleşme sürecinin devletler üzerinde etkilerine baktığımızda: daha çok devletleri sınırlayan yapısal bir faktörken bir yandan da devletlerin kendi iradeleriyle inşa ettikleri yapı ve süreçtir (Kılınç, 2002, ss. 27-28). Küreselleşme süreciyle birlikte ulusal sınırlar değerini kaybetmiştir. Bu süreç ulus-devletin vazgeçilmez dinamiklerini zayıflatmış ve tam bağımsızlık düşüncesinin yerini karşılıklı bağımlılık

düşüncesi almıştır. Ulus-devletin kendi sınırlarında egemenliği yerini ulus-üstü kurumların güvencesiyle paylaşılan egemenliğe bırakmıştır. Küreselleşme süreciyle daha çok artan çevre sorunlarından kaynaklı insan hakları ihlallerine sadece devletler tek başlarına yeterli değildir. Çünkü bir devletin çevre sorunlarına karşı çözüm üretebilmesi için ekonomik gücü ve kaynağı olmayabilir. Bu yüzden uluslararası örgütlere ve evrensel ilkelere ihtiyacı vardır. Uluslararası hukukun muhatabı olan aktörler küreselleşme süreciyle birlikte artmıştır. Bu süreçte en çok, uluslararası örgütlerin sayısal artışı ve faaliyet alanlarının genişlemesi önem taşımıştır. Bölgesel örgütler ise devletler ve halklar arasındaki ekonomik ve siyasî bütünleşmeye en fazla katkıda bulunan unsurlar olmuştur. Uluslararası örgütler ve bölgesel örgütler çerçevesinde bireylerin hakları koruma altına alınmıştır. Bu süreçte belli insan gruplarına hak ihlallerini önleyebilmek için özel koruma statüsü verilmiştir. Özel koruma altına alınanlar: mülteciler, vatansızlar, azınlıklar, kadınlar, çocuklar, göçmen işçiler, yerli halklardır. Bu sürecin aslında sadece söylemde kaldığını bu gruplarında günümüzde hak ihlallerinin devam etmiştir. Böylece, uluslararası hukuk düzeni içinde: bireyler, birey grupları ya da sivil toplum örgütlerine karşı hak ihlallerinin önlenmesi için uluslararası koruma altına alınmıştır. Bu süreçte koruma hakkı devletlerin iç hukuklarının etkisiz kaldığı durumlarda dahi insan haklarının korunmasını sağlamıştır (Aral, 2005, s. 58).

İnsanın yaşamında, sosyal ve fiziki çevrenin yeri önemlidir. Çevresel koşulları İbn-i Haldun eserinde “asabiyet teorisi” bağlamında açıklamıştır. Asabiyet teorisine göre insan, çevresel koşullardan etkilenmiştir. Çünkü insanın yaşadığı yer ve toplumsal ilişkiler arasında sıkı bir bağın olduğunu vurgulamıştır (akt. Güvenç, 1996, s. 21). Mesela bir çatışma gerçekleştiği ortama göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma: “yerel” çatışmalar, “küresel” savaşlar ve “stratejik” anlaşmazlıklardır. Bir ulusun yaşam hakkını tehdit eden çatışmalar olarak değerlendirilmiştir. Ancak çevresel sorunları aynı şekilde değerlendirilmiştir (Gore, 1993, s. 28). Küreselleşme sürecinde meydana gelen çevresel sorunlar ile insan hakları arasında bağlantının, kaynak kıtlığının şiddete neden olacağı düşüncesinden daha çok güvenlik ve hak ihlallerine neden olduğunu ortaya koymuştur. İnsanlık ortak bir gelecek için çabalarken, gelişmekte olan devletlerin yerel ve evrensel olarak çevre sorunlarından daha çok zararı gördüğü kabul edilmiştir (Dalby, 2015, s. 310). 1960 yıllarda hızlı nüfus artışı çevre sorunları bağlamında önemli bir noktaya gelmiştir. Paul Erlich 1968 yılında

eseri The Population Bomb (Nüfus Bombası) hızlı nüfus artışının çevresel sorunlara neden olduğunu ele almıştır. 1971 yılında Barry Commoner'in yazdığı The Closing Circle (Kapanan Çember) adlı eserde sorunun kaynağı nüfusun kendisinde değil, sanayi toplumlarının tüketime bağlı yaşam tarzları olduğunu öne sürdü. Ancak artan nüfus ve insanların çevreye verdiği zararı artırmıştır. Nüfusun artması, daha çok enerji ve daha çok kirliliği beraberinde getirmektedir. Artan nüfus bağlamında, kaynakların tükenmesine, sera gazı oranlarının artmasına, kirliliğe, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunların daha çoğalmasına neden olmuştur. 21. yüzyılın önemli çevre sorunları, kuraklık, kirlenme ve erozyon gibi felaketler yaratmıştır (akt. Jardins, 2006, ss. 154-155).

Çevre sorunları sadece bir devleti tehdit eder durumda değil tüm insanlığın geleceğini tehdit etmiştir. Çünkü çevre sorunları sınır tanımamıştır. Küreselleşme süreciyle çevre sorunları insanlığın geleceğine yönelik en kritik sorundur. Çünkü insanlığın yaşam alanlarını tehdit etmiştir. Bu süreçte aslında çevreye yönelik sorunların ve insan haklarına yönelik ihlalleri önleyebilmesi için uluslararası örgütler ile devletlerin temsil edilmesi ve sorunlara yönelik ortak bir çözümün bulunmasını gerekli kılmıştır (Donnelly, 199, s. 19). İnsan hakları var olan şartların yerine insanların nasıl yaşamaları gerektiğine öncelik vermiştir. İnsan hakkı kavramında, insanların bazı haklara sahip olduğu ve bu hakların kullanılmasına kimsenin karışamayacağı anlamı bulunmaktadır (Kaypak, 2009, s. 2). İnsan haklarının evrenselliği ilkesine göre herkesin eşit olduğu görüşüne dayanmıştır. Bu haklardan yararlanmakta insan hakları eşitliği savunmaktadır. İnsan hakları, ırk, dil ve din ayrımı gözetmeksizin tüm insanları yararlanacağı haklardır (Durul, 2008, ss. 83-85). İnsan haklarına dair görüşlerden bir kısmı dünyadaki çeşitli dinlerde ve felsefelerde kavramın evrensel bir tarihi olduğunu iddia eder ve insan hakları kavramının batı kaynaklı olduğunu ancak sonra evrensel hale geldiğini savunmuştur. Diğer bir görüşe göre insan hakları kavramının batı kökenli bir kavram olması nedeniyle evrensel bir geçerliliğinin olamayacağını iddia etmiştir. İnsan hakları kavramına yönelik en yaygın olan görüş batıda ortaya çıktığıdır (Freeman, 2002, ss. 17-18). Donnelly aslında insan haklarının evrenselliğine vurgu yapmıştır. Batı-dışı kültürel ve siyasal geleneklerin uygulamada insan hakları kavramına sahip olmadıklarını tezinde iddia etmiştir (Donnelly, 1995, ss. 57-58). Thomas Paine insan haklarını “insanın insan

olmaktan doğan, herkesin her yerde ve her zaman kullanabileceği haklar” şeklinde açıklamaktadır (akt. Freeman, 2008, s. 30).

Jeremy Bentham, herkesin hakça eşit olmasına karşıdır. Kadınlar, zenciler, fakirler ve diğerleri için eşit hakları reddetmiştir. İnsan hakları evrenseldir ama gerçekte burjuva sınıfının çıkarlarına odaklanmıştır (akt. Freeman, 2002, ss. 34-35). Burke, Marx ve Bentham klasik insan haklarını eleştirmişlerdir. İnsan hakları kavramını reddetmek için akıl ve doğaya farklı bir çerçeveden bakmaktadırlar. Çünkü siyaset felsefesinde doğal haklar teorisi toplumun bireyselleşmesine karşı bir tepkidir. Bu düşünürlerin evrensel insan hakları düşüncesini eleştirmelerine neden olmuştur. Richard Rotry insan haklarının teorik temelini olmadığını çünkü hiçbir inanç için teorik temel bulunmadığını savunmuştur. İnsan hakları teorisinde mantığı dışlamıştır (akt. Freeman, 2002, s. 64). David Forsythe’ye göre insan hakları teorisinin felsefi teorisi tartışmalı olduğu için insan haklarının pratik olarak uygulanmasının teorik kaygıların engellediğini savunmuştur. Dünyada var olan dini ve kültürel çeşitliliğin ve insan haklarının felsefi temeli üzerine anlaşılmaya varılmasını görüşünü imkânsız görmüştür (akt. Freeman, 2002, s. 65). İnsan haklarını John Vincent devletler-arası toplumun normatif yapısını değiştirmeyi devlet merkezli görmektedir. Birey ve devlet arasında ilişkiyi uluslararası toplumdan bireylerin talep haklarını batı düşüncesinde aldığını savunmaktadır. Bu düşüncenin, insan hakları söylemiyle somutlaştığını iddia etmektedir (akt. Buzan, 2015, ss. 123-124).

İnsan haklarını evrenselliği görüşü herkesin haklar bakımından eşit olduğunu iddia etmektedir. Bazı insan hakları eleştiricilerine göre insan haklarının evrensel olduğu görüşü, insanların farklılıklarını göz ardı etmektedir. İnsan hakları söyleminin batılı devletlerin egemenliğinde olmasını eleştirirler. İnsan haklarının evrenselliği aslında “*kültürel emperyalizmin*” ideolojik maskesi olarak görmektedirler. İnsan haklarının evrensellik ve farklılık arasında uzlaşmazlıkları tartışmasında aslında insan haklarının evrenselliğini kabul eden görüş ulusal ve bölgesel özgünlüklerin önemine vurgu yapmaktadır. Evrensel insan hakları söylemine karşı çıkışın temelinde, Batı-dışı toplumların farklı bir kültürlerinin olduğu ve fakir ülkelerin özel ihtiyaçları olduğunu iddia etmektedirler (Freeman, 2002, s.118). Evrenselciler, evrenselliğin ve kültürel farklılıkların ele alınması gerektiğini savunmuştur. Batı kökenli insan hakları kavramına dayanan bireyciler, batı-dışı kültürlerin köklerinde aslında insan hakları

kavramına ait bir görüşün bulunmadığını iddia etmektedirler. Burada batı-dışı toplumların tarihleri ve kültürleri göz ardı edilmiştir (Galtung, 1999, s. 11).

2.4. Küreselleşme Sürecinde Çevre Sorunları

Küreselleşme, iletişim ve taşımacılık maliyetlerinin düşmesi ve mesafe etkisinin küçülmesiyle, yerküreyi saran karşılıklı ekonomik bağımlılık ağları büyümüştür. Yeni bilgi ve taşımacılık teknolojisinin yanı sıra, hükümetlerin ve devletlerin rolüne ilişkin tavır değişiklikleri de piyasaların rolünü artırmıştır. Sanayi üretiminin çoğunluğu çokuluslu şirketler tarafından gerçekleşiyor ve bu şirketlerin üretim yerlerine ilişkin kararlarının ülke ekonomileri ve politikaları üzerinde etkisi güçlüdür. Ekonomist Dani Rodrik'in küreselleşme konusunda işaret ettiği gibi, küresel piyasalarda gelişmek için gerekli becerilere ve hareketliliğe sahip gruplar ile işçiler, emekliler, çevreciler ve diğer gruplar arasında ayrımı göstermiştir (Nye ve Welch, 2011, ss. 341-342).

Çevre sorunlarının uluslararası alanda siyasal önemi, son dönemde artmıştır. Artan çevresel bozulma oranları, insanlığın karşı karşıya olduğu ekolojik zorlukların ciddiyeti konusunda artan ve yaygınlaşan farkındalığın bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Çevre sorunlarının doğası gereği sınırları aşmış ve giderek artan biçimde küresel sorunlara dönüşmüştür. Çevre, üç anlamda küresel bir soruna dönüşmüştür. İlk olarak, çevre sorunları herkesi etkilemiştir. Dünya devletlerinin tümü tarafından etkin bir iş birliği temelinde yönetilmesi gerekmiştir. İnsanlık küresel düzeyde bir dizi çevre sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bunlar, iklim değişikliği, sera gazı emisyonlarının kontrol edilmesi, ozon tabakasının korunması, biyolojik çeşitliliğin korunması gibi önemli çevresel bozulmadan kaynaklanmıştır. İkincisi, kentsel bozulma, ormanların yok edilmesi, çölleşme, aşırı tuzlanma ve erozyon gibi başlangıçta bölgesel ya da yerel olan pek çok çevre sorunları küreselleşmiştir. Üçüncüsü, çevre sorunlarına neden olan faktörler ve küreselleşmiş dünya ekonomisinin işleyişi arasındaki karmaşık ilişkidir. Bir tarafta sanayileşmiş ülkelerin zenginliği, bu zenginliğin kaynağı sürdürülemez enerji tüketimi ve doğal kaynakların tükenmesine neden olmuştur (Hurrell, 2015, ss. 130-131).

Küreselleşmenin çevre, ekonomi ve toplum üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Küreselleşme, ülkeler arasındaki iletişim engellerini ortadan kaldırmış ve ülkeler

arasında ticaret ve iş birliğinin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Küreselleşmenin ilk etkilerinden biri, şirketlerin mallarını satabilecekleri ve işgücü, hammadde ve kaynak sağlayabilecekleri pazarların sayısını artırmıştır. Bu süreçte bazı çevresel etkilere neden olmuştur. Özellikle malların daha uzun seyahat etmesiyle daha fazla yakıt kullanılmış ve sera gazı salımlarında artış olmuştur. Ancak bu süreçte yenilenemeyen fosil yakıtların ve doğal kaynakların aşırı tüketimi, çevre için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu sürece bağlı olarak, karbon gazları biyoçeşitliliği önemli ölçüde etkilemiş, dünya genelinde okyanusların kirlenmesi, ormansızlaşma ve küresel ısınma sorunlarına neden olmuştur (Zhang, vd., 2022, s. 4). Sera gazı salımlarındaki artış daha fazla kirliliğe sebep vermiştir. Bu süreç dünya üzerinde geri döndürülemez bir etki yaratmış ve ekosistemi önemli ölçüde etkilemiştir. Küreselleşme, ülkelerin ticaret olanaklarını geliştirmiş ancak çevreye birçok yönden zarar vermiştir. (Zhang, vd., 2022, s. 2). İnsanlar artık doğal afetlerin, habitat kaybının ve çevresel bozulmanın ekosistem üzerindeki sonuçlarını her zamankinden daha önem vermeye başlamıştır (Zhang, vd., 2022, s. 5). Küreselleşmiş bir dünya piyasasında malların, insanların ve sermayenin serbest dolaşımı süreci tanımlamıştır. Küreselleşme ülke sınırlarını geçirgenleştirmiş ama tamamen anlamsızlaştırmamıştır. Küreselleşme, evrensel bir topluluğun oluşması anlamına gelmemiştir. Çevresel küreselleşmenin ilk örneği, çiçek pandemisi M.Ö. 1350’de Mısır’da görülmüştür. Hastalık M.S. 49’da ÇHC’de görülmüş, 200 yıldan sonra Avrupa’ya, 1520’de Amerika kıtasına ve 1789’da Avusturya’ya sıçramıştır. Kara Veba ise Asya’da başlamıştır ama yayılması 14. yüzyılda Avrupa nüfusunun dörtte birini öldürmüştür. Avrupalıların 16. yüzyılda hastalıkları Amerika kıtasına taşınmasıyla yerli nüfusu büyük oranda etkilemiştir. 1918’de, bir kuş virüsünün neden olduğu grip pandemisi dünyada yaklaşık 40 milyon kişinin ölümüne yol açmıştır. 1973’ten beri, daha önce bilinmeyen 30 enfeksiyon hastalığı ortaya çıkmış ve coğrafi olarak yayılmıştır. HIV/AIDS, 1980’lerde teşhis edilmesinden sonraki 20 yıl içinde 20 milyon kişinin ölümüne neden olmuş ve dünyada 40 milyon kişiye daha bulaşmıştır (Nye ve Welch, 2009, ss. 343-344). Küreselleşme sürecinin özellikle birey, devlet ve sistemdeki etkileri düşünüldüğünde Covid-19 süreci gibi pandemi dönemlerinde hızlı etkileşimin yarattığı etki daha net anlaşılmıştır. Burada özellikle ÇHC’nin seçilmesinin nedeni pandeminin başlangıç yeri olması ve küreselleşme bağlamında değerlendirdiğimizde küreselleşme her şeyin daha hızlı yayılmasına yol açmıştır. Çünkü Covid-19 pandemisi ilk olarak ÇHC’de görülmeye başlanmış daha sonra diğer ülkelere hızlı bir şekilde yayılmıştır. Küresel

bir dünya düzeninde, pandemilerin hızlı yayılması bize sınırların anlamının olmadığını yine Covid-19 Pandemi döneminde göstermiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19 DÖNEMİ ÇEVRE SORUNLARI VE KÜRESEL ISINMA

İnsanlık tarihi boyunca çeşitli çevre sorunları ve hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu hastalıklar yayılma hızı ve etkilerine göre sınıflandırılmıştır. Epidemiler ve pandemilerin kavramsal kökenleri ele alınacaktır. Tarih boyunca var olan insanlık ile bütünleşmiş çevre sorunları ve pandemilere ilişkin etimolojik bir yaklaşım sunulmaya çalışılacak ve küreselleşme süreci bağlamında değerlendirilecektir. Özetle bu bölüm, tarih boyunca çevre sorunları ve pandemilerin geçirdiği tarihsel dönüşüm temel hatlarıyla açıklamakta ve temel birtakım tanım ve sınıflandırmaları içermektedir.

3.1. Tarih Boyunca Epidemiler ve Pandemiler

İnsanlık tarihi boyunca sadece bu dönemde değil, geçmiş dönemlerde pandemi hastalıkları olmuştur. Bu hastalıklar insanlığın geleceğini tehdit eden ve uzun dönemde toplumda kökten değişikliklere yol açmıştır. İnsanlar üzerinde ciddi korku ve paniğe neden olmuştur. Küreselleşme süreciyle birlikte devletlerin sınırlarının anlamını yitirmesi nedeniyle dünyanın herhangi bir devlette meydana gelecek sorundan diğer devletler de etkilenmiştir. Covid-19 hastalığı bir devlette ortaya çıkmış, hızla yayılmış ve tüm devletler mücadele etmek zorunda kalmıştır. Devletler önlem alabilmek için pandemi sürecini etkin yönetmeye çalışmıştır. Bu süreç hem insanları hem dünyayı psikolojik olarak etkilemiştir (Çatuk ve Aydın, 2021, s. 3). Covid-19 pandemi süreci insanlık tarihinde görülmüş diğer pandemi dönemleri gibi insanların yaşam tarzlarını şekillendiren ve etkisini devam ettiren bir süreç olarak değerlendirilmiştir (Türkmen ve Özsarı, 2020, s. 61).

İnsanlık tarihi boyunca pandemi hastalıklar bireyin yaşamını tehdit etmiştir. Çünkü bu pandemiler sadece hastalık hem enfekte olan bireyi hem de toplumu tehdit eden

çok boyutlu bir sorundur. Bu süreçte mikroorganizmalar pandemiye yayma oranını hızla artırmıştır. Pandemi kavramının anlamı, hastalık bulunduran bir enfeksiyonun diğer bir canlıya doğrudan ya da dolaylı yollar ile geçtiği ve bulaşıcı olan hastalığın hızla yayılmasıdır. Ancak bulaşıcı hastalıkların hızla yayılması ile çok sayıda canlıda hastalığın görülmesi olarak tanımlanmıştır (Yurdakul, 2015, ss. 1-6).

Hastalıklara neden olan mikroorganizmaların geçmişi insan tarihinden daha eski olduğu görüşü kabul edilmiştir. Hastalıkların kaynağı olan mikroorganizmalar küçük yapılara sahiptir. Pandemiler, toplu insan ölümlerine neden olmuştur. Pandemiler özellikle geleneksel toplumların yaşam şekilleri ve çok geç fark edildiği ya da hiç bilinmediği toplu ölümler yaşandığı süreçte fark edildiği görülmüştür (Kılıç, 2020, s. 18). Bu hastalıklar etkileri, yayılma oranları, yapıları ve hastalığın etkilediği insanların sayılarının oranına göre farklı sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma bağlamında hastalıklar “*endemi, epidemi ve pandemi*” şeklinde dünya üzerinde yayılma alanları ve insanların arasında yayılma oranlarına göre sınıflandırılmıştır. Pandemiler insanlar için ciddi sonuçlara yol açmıştır (Dişbudak, 2021, s. 2).

Epidemi kavramı, bir coğrafyada ortaya çıkan ve burada nüfusun büyük bir kısmını etkileyen hastalıklardır. Pandemi kavramı, bir kıta ya da dünyada büyük bir alana kadar yayılan ve büyük bir etkiye sahip hastalıktır. Pandemi, dünya genelinde hızla artış oranına sahip olması nedeniyle çok sayıda insanı etkileyen salgın hastalıklar için kullanılan bir süreçtir. İki kavramın etki alanına baktığımızda, epidemi bir bölge ya da toplum ile sınırlı kalan hastalık olarak tanımlanırken, pandeminin yayılması oranı ve hızı çok fazladır (Porta, 2008, s. 179).

Pandemi, küresel düzeyde bir etki alanına sahiptir. Çünkü hastalık kişiler arasında hızla buluşarak yayılmıştır. Hastalığın önemli belirtileri, akut ve şiddetli ağrılarıdır. Hasta olan kişiler çok kısa zamanda ya hemen iyileşmiş ya da hemen ölmüştür. Hastalıktan iyileşen bireyler bu hastalığa karşı bağışıklık kazanmıştır. Pandemi hastalıklardan dolayı dünyada çok fazla ölümler olmuştur. Pandemi dönemleri, bazen uzun bazen de kısa sürmüştür. Ama her dönemde çok fazla insanın ölümüne neden olmuştur. Pandemi dönemleri hem insanların yaşamlarını etkilemiş hem de ekonomik, toplumsal, siyasal, çevre ve sosyal alanlarda önemli değişikliklere neden olmuştur (Turan ve Çelikyay, 2020, ss. 3-4).

Tüm dönemlerde pandemi hastalıklarının siyasal, toplumsal, çevresel ve ekonomik sonuçları olmuştur. Devletlerin bu pandemilere yönelik algıları uluslararası ilişkiler disiplinde önem arz etmiştir. Pandemi dönemleri devletlerin siyasal dönüşümlerini etkilemiştir. M.Ö. 430 yılında Peloponnesos Savaşı sırasında Atina ve Spartalılar arasında hastalık görülmeye başlamış ve kısa zamanda hızla yayılmıştır. Bu savaş sırasında çıkan veba pandemisi tarihte ilk görülen pandemi sayılmıştır (Dişbudak, 2021, s. 3). Hastalığın araştırılması sonucunda, vebanın kuluçka dönemine rastlanmamıştır. Bu pandeminin, bireylere biranda bulaştığı ve bireylerin kafalarında aşırı bir ateşlenme ile başladığı öne sürülmüştür. En belirgin belirtileri, göz iltihabı, kızarıklıklar ve koku değişimleri olarak değerlendirilmiştir. Hastalığa yakalananların çoğunluğunun hayatını kaybettiğini ancak iyileşenlerin ise bilinçlerini kaybettiği görülmüştür (Osmanoğlu, 2021, s. 85).

Dünya genelinde en önemli ekolojik sorunların artması beraberinde hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ekolojik sorunların hızla artması sonucunda, Kara Veba pandemisi, o dönemde ölümler ve kıtlık sonucunda ülkelerin yoksullaşmasına ve nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu pandemi, Kırım'dan Cenovalı gemicilerin faaliyetleriyle Avrupa ülkelerine kadar yayılmıştır. Modern dönem öncesinde virüsler ve bakteriler o dönemin nükleer silahları olarak değerlendirilmiştir (Turan, 2021, ss. 18-19).

I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde büyük bir hastalık ortaya çıkmış ve bu hastalık "İspanyol Gribi" şeklinde adlandırılmıştır (Jonung ve Roeger, 2006, ss. 4-5).

I. Dünya Savaşı sırasında, İspanyol gribi nedeniyle çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Savaş dönemlerinde ortaya çıkan bu ve benzeri hastalıklar çok fazla ölüme sebep olmuştur. Savaş zamanı cephede savaşıırken ölen asker sayısına göre pandemi hastalıklardan dolayı ölen insanlar daha fazladır (Yolun, 2020, s. 75). I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği süreçte devletleri hem savaş hem de hastalıklar tehdit etmiştir. O dönemde ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda pandeminin etkilerini kısıtlayacak DSÖ gibi çok taraflı iş birliği sağlayacak bir örgütte yoktur (Patrick, 2020).

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, kurulan uluslararası örgütler ve bölgesel örgütler kriz dönemlerinin yönetilmesi gerekliliği üzerine kurulmuştur. Ancak Covid-19 pandemisi döneminde, uluslararası sistemde çözüm arayışları yerine ulus devletlerin ilk olarak kendilerini kurtarmaya yönelik politikaları tarafından şekillenmiştir. Ulusal

sınırların yeniden ortaya çıktığı bu dönemde, uluslararası seyahatler askıya alınmış, sınırlar kapatılmış ve küresel ticaret durma noktasına gelmiştir. Küreselleşme süreciyle birlikte, ulus devletlerin sonu tartışması, pandemi döneminde ulus devletlerin yükselişe geçmesine neden olmuştur. Çünkü uluslararası örgütlerin pandemiye yönelik politika üretmemesi ve birlik ve iş birliğini ilk zamanda sağlayamaması devletlerin güvenini zedelemiştir (Çaha, vd., 2021, s. 23).

Pandemiler, uluslararası ilişkiler çerçevesinde değerlendirdiğimizde tarihsel süreçte savaşlar kadar pandemi dönemi devletleri etkilemiş ve tehdit altına almıştır. Bu çerçevede çevrenin, pandemi hastalıklar üzerinde etkileri önemlidir. Pandemi dönemlerinde savaş zamanlarından daha fazla insan hayatını yitirmiştir. Bu yüzden uluslararası ilişkiler disiplini, pandemi dönemine yönelik çalışmalara yönelmiştir. Pandemilerin getirdiği büyük yıkımlar tüm dünyayı etkilemiştir. Bu bağlamda küresel pandemilerin hem ulusal hem de küresel iş birliği çerçevesinde çözümlere ihtiyacı vardır.

3.2. Pandemiler ve Covid-19 Dönemi

Küreselleşme süreciyle birlikte ulaşım olanaklarının gelişmesi ve nüfus hareketliliği artması 21. yüzyılda bulaşıcı hastalıkların yeniden ortaya çıkmasına ve hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu afetler ve hastalıklar sadece çıktığı mekânla sınırlı kalmamış hızla küreselleşerek diğer toplumları da ilgilendiren bir küresel olguya dönüşmüştür (İnce, 2020a). Bu pandemilerin gelişmiş ve gelişmekte olan toplumları büyük oranda etkilemiştir. Pandemilerin ortaya çıkışı, hızlı yayılışı ve ölüm oranlarındaki artışı küreselleşme sürecine bağlanmıştır. Küreselleşmiş dünyada devletlerarasında sosyal hareketlilik, ticaret ve uluslararası seyahat bu hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştur (Bickley, vd. 2021, s. 2).

1957 Asya gribi (influenza A H2N2) küreselleşmenin etkisiyle kara ve deniz yolu ulaşımıyla hızla yayılmış ve 20 ülkede görülmüştür. Yine hava yolculuğu nedeniyle Hong Kong grip pandemisi (influenza A H3N2) hızla yayılmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte, küresel hastalıkların yayılma hızının artması ve ekonomi arasında bağlantı kurulmuştur. Bağlantıya göre, ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin artması ve hastalığı yayılması arasında sıkı sıkı bağ olduğu görülmüştür (Shrestha, vd., 2020, s. 2). Buna karşılık 2019 yılı Covid-19 pandemisinden dolayı, dünyanın her açıdan geri

dönülemez bir şekilde değiştiği yıl olarak değerlendirilmiştir. Özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel alanları kapsamasına rağmen bu dönemi bilim adamları 2008 krizinden daha büyük etkilere sahip bir ekonomik kriz olarak değerlendirilmiştir. Covid-19 pandemisinin, “kasırğa” ve “Jeo-Fırtına” gibi tüm dünyayı etkilediği düşünülmüştür (Moise, vd., 2020, s. 2).

21. yüzyılda çevre sorunları insan yaşamını ve dünyayı tehdit eden yüksek politika sorunları içerisinde yer almıştır. İnsanlık tarihi boyunca pandemi dönemleri olmuştur. Bu dönemde Covid-19 pandemisi tüm dünyayı etkilemiş özellikle insanlığın çevreyi kullanımına bağlı hayatı değiştirmiştir. Pandemi dönemleri insanlığın hayatını tehdit etmiştir ama Covid-19 pandemisi insanlığın karşılaştığı ilk pandemi değildir belki sonda olmayabilir. Daha önceki pandemiler ile karşılaştırıldığında en ölümcül olan hastalıkta değildir. Covid-19 gibi yeni hastalıklar sıklıkla, çevresel bozulmanın olduğu yerlerde çıkmıştır. Bazı araştırmacılar, yoksul ülkelerde hem insanların hem de çevrenin sömürülmesine neden olan ticaret eşitsizliklerinin bu tür bir bozulma olasılığını nasıl artırdığının altını çizmiştir (European Commission, 2022, s. 12).

Şekil 3.1. Son Dönemde Görülen Hastalıklar

Kaynak: (Who,2018).

Şekil 3.1.'de, Son yıllar içerisinde dünyayı etkileyen hastalıklar tarihsel olarak verilmiştir. Son dönemde hastalıkların hızla pandemiye dönüşmesiyle birlikte sadece ortaya çıktığı ülkede kalmamış diğer ülkelerde vakalar çıkması nedeniyle pandemi süreçleri başlamıştır. İnsanlığın yakın zamanda karşılaştığı Sars pandemisi 2003

yılında ortaya çıkmıştır. Sars pandemisi ilk vakalar ÇHC’de ortaya çıkmıştır. Bu pandemi ağır akut solunum yetmezliği şeklinde etkisini göstermiş ve 8098 vaka içinden 774 ölüm oranına sahiptir. Pandemiye yakalanan vakalarda ölüm oranları yüksektir. Özellikle pandemi süreci Asya ülkelerinde büyük ekonomik sorunlara neden olmuştur (Ak, 2020a).

2009 yılında H1N1 virüsü ortaya çıkmıştır. İlk grip pandemisi olarak değerlendirilmiştir. Halk arasında domuz gribi olarak bilinmektedir. Bu pandemi ortaya çıktığında ilk insanlar aşı olmayı talep ederken, daha sonraki süreçte aşı olmak istememişlerdir (Ofri, 2009, s. 2594). Suudi Arabistan’da 2012 yılında, Mers-Cov virüsü ortaya çıkmıştır. Bu virüs Orta Doğu solunum sendromu olarak adlandırılmıştır. Virüsün insanlara tek hörgüçlü develerden bulaştığı çalışmalarla ortaya konmuştur. Hastalık kişiden kişiye yakın temasla geçmiştir. Çıktığı ülkeden hızla yayılan virüs 27 farklı ülkede görülmüştür (TÜBA, 2020, s. 44). 2014 yılında ebola virüsü ortaya çıkmıştır. Bu hastalık, Gine, Liberya, Sierra Leone ve Nijerya’da insandan insana hızla yayılmıştır. Hastalığa yönelik zoonotik bir kaynağa ait kanıt bulunamamıştır (Gire, vd., 2014, s. 1). Pandemiler her dönem ortaya çıkmıştır. Ancak aynı hastalık sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ya da başka bir hastalık yoluyla aynı bölgede birden fazla pandemi meydana gelmiştir. Veba hastalığı 2017 yılında Madagaskar’da görülmüştür. Bu süreçte 2 bin 417 vakadan 209’u ölmüştür. Hastalıklara karşı önlemler alınsa dahi ilerleyen zamanlarda yeniden ortaya çıkabilmektedir (Raoult, vd. 2013, s. 19)

30 Aralık 2019 yılında ÇHC’nin Wuhan kentinde nedeni bilinmeyen vakaların Huanan deniz ürünlerinden hastalığın ortaya çıktığı tespit edilmiştir. 1 Ocak 2020 yılında yerel otorite tarafından Pazar kapatılmıştır (Huang, vd., 2020, s. 498). Genellikle insanların “*üst solunum yolları kaynaklı soğuk algınlığı*” olarak bilinen koronavirüsler RNA virüs grubuna aittir. Covid-19 hastalığı SARS CoV-2 adlı bir virüsün neden olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Daha önceki dönemlerde aynı virüs grubuna ait olan Sars-Cov ve Mers-Cov salgınları hastalıkların önemini göstermiştir. Virüsün şeklinde görülen çubuksu yapı nedeniyle taca benzetilmiştir. Latince tac kelimesine gelen “corona” şeklinde adlandırılmıştır (WHO, 2020b).

İlk olarak ÇHC’nin Wuhan şehrinde ilk vakaların görülmesi ve Covid-19 pandemisi devletlerin sınırlarının anlamını yitirmesi sonucunda tüm dünyada görülmeye başlamıştır. Bu süreçte hastalık tüm dünyaya yayılmış ve küresel bir sorun olmuştur.

Wuhan kentinde başlayan Covid-19 pandemisinin kökeni araştırılmıştır. Hastalığın kaynağı hayvanların satıldığı pazarda virüsü taşıdığı düşünülen yarasa, yılan, maymun ve pangolin gibi hayvanların insanlar tarafından tüketilmesi sonucunda ortaya çıktığı açıklanmıştır. Covid-19 pandemisinin ortaya çıkmasının en önemli sebebi çevre sorunları görülmüştür. Çünkü bu dönemde insan faaliyetleri nedeniyle çevre sorunları artmıştır. Çevre sorunlarından kaynaklı iklim değişikliğinin etkilerinden dolayı besin kıtlığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde nüfus artışı pandeminin hızla yayılmasına neden olmuştur (Martin ve Granel, 2006).

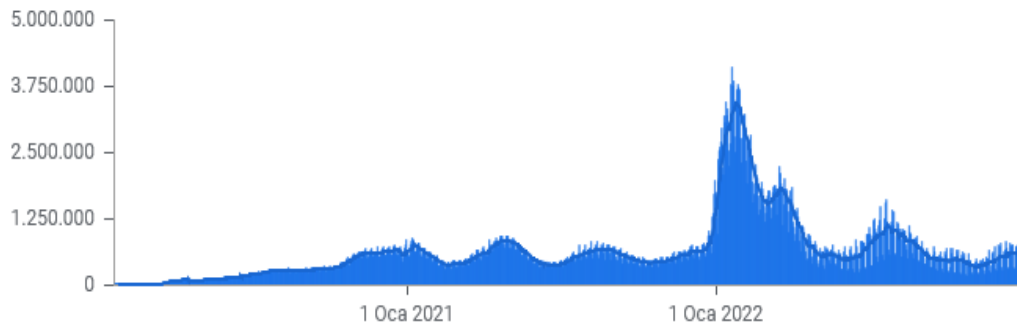
Covid-19 pandemi sürecinin ilan edilmesi ve pandeminin önlenmesine ilişkin kısıtlayıcı önlemlere rağmen vaka sayısı hızla artmıştır. Küresel iş birliği çerçevesinde hızla bulaşan hastalığa karşı önlemlerin alınabilmesi için, tıp ve halk sağlığı gibi alanlara bir de çevre bilimcilerin pandemi ortaya çıkışına yönelik çalışmalarına göre devletlerin bu küresel pandemi için acil önlemler almasını gerekli kılmıştır (Qu., vd., 2000).

Grafik 3.1. Tüm Dünyada Covid-19 Vaka Grafiği

Vakalar

Tüm dünyada

Vakalar: **Yeni** Toplam

Kaynak: (Our World In Data, 2021-2022)

Covid-19 pandemisinin en yoğun olduğu bölgeler, küresel ekonomide mal ve sermaye akışının en yoğun ve hızlı olduğu bölgelerdir. Bu küresel güçler, küresel üçlü (*global triad*) şeklinde adlandırılmıştır. Bu bağlamda, Güneydoğu Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika bölgelerinde pandemi hızla yayılmıştır. Bu bölgeler, dünyadaki toplam uluslararası yatırımlar ve ticaretlerin %80'i sahiptir (Dicken, 2011). Bu

bağlamda küreselleşme sürecinin getirdiği ve karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık durumu artması Covid-19 pandemi riskini daha çok artırmıştır. Özellikle bu karşılıklı bağımlılık ve bağlantılılık kapsamında bölgeler arasındaki bağlantıların yönetimi ve akış merkezi olan, New York, Londra ve Milano gibi küresel şehirlerin de küresel pandemide önemli merkez üstleri olarak değerlendirilmiştir. Mesela, pandeminin ilk yayılım merkezi olan ABD’de çıkan tanılarının büyük çoğunluğu New York eyaletinde çıkmıştır (NYC Health, 2020).

Covid-19 pandemi sürecinde hem devletler hem de bireyler önlemler almıştır. DSÖ bu süreçte, mesafe, maske kullanımı ve temizlik kuralları içeren önlemleri açıklamış ve devletlerde bu açıklamalara uygun politikalar üretmiştir (WTO, 2020). Bu pandemi dönemi sağlık krizi, ekonomi, sosyal hayat, çevre, birey, toplum, devlet ve uluslararası alana kadar ciddi etkileri olmuştur. “*Dünya düzeninin artık eskisi gibi olmayacağını, yeni bir dünya düzeni olacağı*” iddia edilmiştir. Hastalığın tüm dünyada hızla yayılmasıyla birlikte devletlerin ulusal sınırlarını kapatmaları ve ulusal egemenliklerini ön plana çıkardığı bu süreçte küresel köy söylemi sorgulanmaya başlanmıştır. Pandeminin getirdiği yapıda aslında neoliberalizmin sorgulanmaya başladığı ve otoriter yapılarının yükselişe geçmesine zemin hazırlamıştır (Arıboğan, 2021, s. 367). Pandemi sürecinde, devletler korumacı politikalara yönelmiştir. Sürecin uluslararası alanda yansımaları, aynı devletler gibi korumacı politikalara yönelmek olmuştur. Pandeminin yayılma hızını durdurabilmek için, ülkeler diğer ülkelerle ilişkilerine bir sınır getirmiş ve sınırlarını kapatmışlardır. Pandemi dönemi, bireyler, devletler ve uluslararası alanda siyasi, ekonomik, toplumsal olarak kısıtlanmıştır (Özel Özcan, 2021, s. 339).

Covid-19’un hızlı bulaşma tehlikesi pandemi döneminin yönetilmesini zorlaştırmıştır. Pozitif vakaların hızla artışı ve ölüm oranların yüksek olması insanların toplumsal bağlarının kopmasına neden olmuştur. Bu süreçte endişe ve korku duyguları nedeniyle kişiler üzerinde psikolojik sorunlar ortaya çıkmıştır (Gencer, 2020, s. 1156). Bireyin toplumsal bir varlık olması nedeniyle çevresindeki gelişmelere karşı gösterdiği tutumlar psikolojik, fiziksel ya da ruhsal duygu bozuklukları ancak pandemi döneminden kaynaklı korku ve endişe sözcükleri ile açıklanmıştır. Bu süreçte kişinin hayatına devam edebilmesi için korkunun neden olduğu fiziksel ve ruhsal etkilere neden olmuştur (Paksoy, 2020, s. 141).

Covid-19 pandemisinin yayılışında küresel nüfus oranlarına bakıldığında, kırsal ve kentsel nüfus karşılaştırılmış ve hastalığın hızla yayıldığı yerlerde nüfusun çoğunluğu şehirlerde yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Şehirde yaşıyan nüfusun 2050 yılına kadar %70'lere çıkacağı varsayılmıştır. Şehirlerin Covid-19 krizine karşı sağlık hizmetlerinin donanımlı olduğu görülmüştür. Ancak pandemi sürecinde, yoğun nüfuslu şehirlerde sosyal mesafe kuralı yoğun nüfustan dolayı uygulamayı zorlaştırmıştır. Kırsal ve kentsel ayrımında, kentlerde virüsün yayılma riskinin daha yüksek olduğunu göstermiştir (OECD, 2020a, s. 2).

3.3. Covid-19 Pandemi Döneminde Ülkelerin Politikaları

Covid-19 pandemisi, bireyler, devletler ve sistem bağlamında değerlendirildiğinde devletlerin arasındaki gelişmişlik düzeyindeki farkı daha çok derinleştirmiştir. Covid-19 pandemisi, ülkelerin küresel pandemiye yönelik çözüm kabiliyetlerini göstermiştir. I. Dünya Savaşı ve kriz dönemleri gibi dönemlerde olduğu gibi devletlerin pandemi sürecinde iş birliği çerçevesinde dayanışmasını artıracakı düşünülmüştür (Fukuyama, 2020, s. 30). Covid-19 pandemi sürecinde ulus-devlet ve küreselleşmeye yönelik tartışmalar yeniden tanımlanmıştır. Sürecin nasıl bir sistem inşa edeceğine dair yeni dünya düzeni tartışmaların odak noktası olmuştur. Covid-19'un tüm dünyaya yayılması ve pandemi sürecinde uluslararası örgütlerin ve ulu-üstü kuruluşların yetersiz politikaları sorgulanmaya başlanmıştır. Küreselleşme süreciyle birlikte ulus devletlerin önemini yitirdiği düşüncesine karşılık pandemi döneminde ulus devletlerin yükselişe geçtiği düşüncesi ön plana çıkmıştır (Kodaman, 2020, s. 437).

Covid-19 pandemisi hızla yayılması sonucunda iki yüzü aşkın ülke bu süreçten etkilenmiştir. Binlerce insan hastalıktan dolayı hayatını yitirmiştir. Ülkeler pandeminin yayılmasını durdurmak için önlemler almıştır. Pandemi sürecinde, seyahat, eğitim, çalışma, sosyalleşme gibi alanlarda devletler kısıtlamalar uygulamıştır (UN-Habitat, 2020, s. 2). Devletler bu süreci, kriz dönemi olarak değerlendirmiştir. Bu kriz dönemini, küresel halk sağlığının önemini bir kez daha ön plana çıkarmıştır. Covid-19 pandemisinin çok boyutlu ve çok yönlü etkilerine karşılık küresel iş birliğini ön plana çıkarmıştır (UN, 2020a, s. 2).

Covid-19 pandemi süreci, tüm ülkeleri ortak bir düşman ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu bağlamda, devletlerin uluslararası sistemde hastalığa karşı aldıkları önlemleri diğer devletlere karşı alması güvenlik bağlamında değerlendirilmiştir (Özel Özcan, 2021, s. 338). Pandemi sürecinde devletler içe kapanma gibi dünyadan izole olma politikalarını uygulamıştır. Bu politikalara rağmen devletler pandemi döneminde bile küreselleşme sürecinin önüne geçememiştir (Kaya, 2020, s. 230). Covid-19'un hızla yayılması ve sınırları aşması, devletlerin kendilerini izole yöntemi ile koruyamadıklarını göstermiştir (Aydın, 2020, s. 42). Pandemiyle mücadele de devletlerin ulusal düzeyde politikaları hem etkisiz hem de yüksek maliyetler gerektirmiştir. Çünkü devletler her alanda birbirlerine bağımlı halde olduğunu göstermiştir (Baç, 2020, s. 21).

Dünyanın her yerinde pandemiye karşı uygulama birliği sağlanamamış olsa da ülkeler güvenlik sorunu olarak bunu görmüştür. Bu açıdan Covid-19 pandemi sürecinde, AB ve üye ülkeler arasında iş birliğinin ilk etapta gerçekleştirilememesi birlik ruhunda zedelenmeye neden olmuştur. AB'nin pandemi ile mücadelede, kısıtlama ve kapanma politikalarına rağmen ciddi oranda hastalığın hızla yayıldığı ve ölüm oranlarının artmasının önüne geçilemediği görülmüştür. Ancak AB, aşılama konusunda ortak bir uygulama ile aşılama sürecini etkin bir şekilde yürütmeye çalışmıştır. Covid-19 pandemisi karşısında AB, üye ülkelerle nasıl bir iş birliği izleyeceği konusunda yaşadığı tecrübesizliğine rağmen aşılama konusunda hızlı karar almış ve uygulamıştır (Özel Özcan, 2021, ss. 341-343).

Öte yandan Güney Kore'de ilk Covid-19 vakasının görülmesi akabinde Cumhurbaşkanı Moon Jae-In, ülkede alınacak önlemlerle ilgili açıklama yapmıştır. Moon açıklamasında, vakaların takip edilmesi, sağlık hizmetlerinin en üst düzeye çıkarılması ve durumun halkla paylaşılması başta olmak üzere pandemi sürecinde, bireylerin sadece hastalık ile mücadele etmediğine hastalığın psikolojik etkisine vurgu yapmıştır. Güney Kore'de pandemi sürecinde sadece hastalığa odaklanılmamış ayrıca bu hastalığın psikolojik yönüne, merkezi yönetim ile yerel yönetim arasında iş birliğine, ekonomik duruma ve pandemi yönetimine dair şeffaflık ve güvene odaklanılmıştır. Güney Kore pandemi sürecini iyi yönetimi ile çoğu Avrupa ülkelerinden başarılı bir performans izlemiştir (Çelik, 2021, ss. 67-69). Bu durum esasında AB ülkeleri kapsamında bir kıyas yapıldığında önemlidir. Çünkü Pandemi sürecinde en çok vakaların görüldüğü İtalya, AB üyesi olduğu halde birlik

içerisindeki devletlerden ilk aşamada yardım sağlanmamıştır. Birlik ruhunun zedelendiği bu süreçte, İtalya'nın birlik dışı ülkelere yardıma ihtiyaç duyması birliğe yönelik güvenini sarsmıştır. Birlik içerisinde ortak bir iş birliğinin sağlanamaması, üye ülkelerin birliğin varlığını sorgulamasına neden olmuştur. Üye ülkeler kendileri önlemler ve korumalar almak ve pandemi sürecini iyi yönetmek durumunda kalmıştır (Özel Özcan, 2021, s. 354).

Ayrıca Güney Kore'nin Covid-19 pandemisi ile mücadelesinde, aslında diğer pandemi hastalıklardan edindiği bilgi ve tecrübesi sayesinde aldığı önlemler etkili olmuştur. Bu süreci etkin yönetiminde, Güney Kore'nin "Test, Takip ve Tedavi" şeklinde uygulamaları pandeminin önlenmesinde etkili olmuştur. Bu uygulamaları sayesinde, diğer ülkeler gibi kapanma süreci yaşamamış ve bireylerin sokağa çıkmasını yasaklamamıştır (Çelik, 2021, ss. 75-76).

Küresel bir güç olan ABD'ye bakıldığında ise Covid-19 vakasının ilk görülmesi ile hastalık diğer ülkelere kıyasla hızla yayılmıştır. ABD'nin sağlık hizmetlerinin piyasalaşması nedeniyle pandemiyle mücadelesi başarısız olmuştur. Çünkü birçok insanın sağlık güvencesinin olmaması yoksul ve işsiz nüfusun ülkede fazla olması ekonomik boyutu ön plana çıkarmıştır. Çünkü işsizlik ülkede sağlık haklarından yararlanamama anlamına geldiği görülmüştür. ABD'nin Covid-19 mücadelesi, bu süreçte ülkede sağlık krizi ve toplumsal kriz olarak değerlendirilmiştir (Sune, 2021, ss. 250-251). Covid-19 pandemi sürecinde, devletler iş birliği yapmak istememiştir. Özellikle dünyanın iki büyük ekonomisi ABD ve ÇHC bu süreçte kendi ülkelerinde durumu kurtarmaya yönelmiş ve uluslararası alanda iş birliği sağlanamamıştır. Covid-19 pandemi sürecinde, küresel krizi çözmede büyük güçlerin etkisiz olduğunu ortaya koymuştur (Roloff, 2020, s. 27). Bu bağlamda ABD Covid-19 pandemisini yönetme konusunda başarısız olmuştur. Çünkü pandemiye yönelik alınan tedbirlerden özellikle maske karışılığı ve diğer kısıtlamaların devletin bireyin özgürlüğünü ihlal ettiği düşüncesi etkili olmuştur. Bireyselliğin ön planda olduğu ülkede toplumsallığın arka plana itilmesi sürecin yönetiminin başarısız olmasına neden olmuştur (Sune, 2021, s. 255).

Covid-19 pandemisinden duyulan korku ve endişe, devletlerin bir diğerini damgalama ve ötekileştirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, korku, endişe ve şiddet biçimleri, insanları, toplulukları ve devletleri pandemiyle mücadele konusunda zayıf bırakmıştır. Devletlerin korumacı müdahaleler ile Covid-19 pandemisini

kontrol altına alma ve önleme girişimleri başka sonuçlara neden olmuştur (French ve Monahan, 2020, s. 5). Pandemi süreciyle birlikte, devletlerin içe kapanma politikaları yüzünden uluslararası ticaret yavaşlamıştır (Öztürk Günar ve Günar, 2020, s. 154). Ayrıca toplumsal alanda ayrımcılık ve korku kültürü körüklenmiş ve devletler ötekileştirme söylemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Covid-19 pandemisinden korunmak amaçlı bu söylemler, ırkçılığın yeni söylemleri olarak ortaya çıkmıştır (Hentsch, 2016, s. 268). Aynı durum, Covid-19 pandemisi üzerinden devletlerin ötekileştirme söylemlerini üretmesine neden olmuştur. Bu söylemlerini çevre ülkelerin herhangi bir saldırılarına karşı güvenlik amaçlı meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Devletler, kötü yaşam koşullarına sahip bireylerin, turistlerin ve mültecilerin virüsü yaydığı söylemleri pandemi üzerinden bir öteki oluşturma çabasına girmiştir (Furedi, 2001, s. 92).

3.4. Covid-19 Pandemi Döneminin Çevre Sorunları Üzerinde Etkisi

İnsan-yaban hayatında temasın artmasıyla birlikte, arazi kullanımı, tarımsal genişleme ve yoğunlaşma, vahşi yaşam ticareti ve tüketimi dâhil olmak üzere biyoçeşitlilik kaybına ve iklim değişikliğine yol açan çevresel sorunların artması aslında pandemilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Covid-19 pandemisi gibi yeni hastalıklar sıklıkla, insan ve hayvan etkileşimlerinin fazla olduğu ve çevresel sorunların arttığı yerlerde görülmüştür. Ancak araştırmacılar, yoksul ülkelerde hem insanların hem de çevrenin sömürülmesine neden olan ticaret eşitsizliklerinin bu tür bir bozulma olasılığını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ülkelerin tüketimlerinden kaynaklı zoonotik hastalıkların çıkışı bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (European Commission, 2022, s. 12).

Covid-19 pandemisinin, çevresel etkileri bağlamında küresel emisyonlarda azalış göstermesi nedeniyle 2008 ekonomik buhranına benzetilmiştir. Çünkü emisyonlardaki düşüşü, ulaşım, ticaret ve endüstriyel alanlarda devletlerin kısıtlamaları sağlamıştır (Henriques, 2020). Pandemi dönemleri, devletler için çok önemli bir güvenlik sorunu olarak görülmüştür. Hatta temel koruma eşyaları haline gelen maske, eldiven ve dezenfektan gibi ürünlerde gelişmiş ülkelerin birbirlerine karşı “*modern korsanlık*” yaptıkları gözlemlenmiştir. Bu süreç güvenlik sorunlarını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda güvenlik sorunları, dünyayı etkileyen çevre

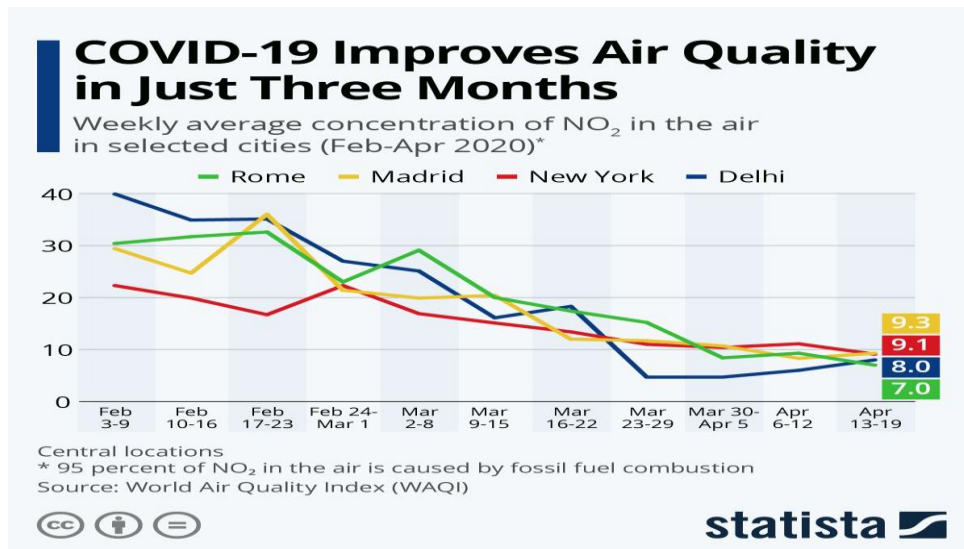
sorunları olarak değerlendirilmiştir. Sağlık ve enerji alanları çevreye dair güvenlik algılarını şekillendirmiştir (Özel Özcan, 2022, s. 150).

3.4.1. Covid- 19 Sürecinin Hava Kirliliği Üzerinde Etkiler

Covid-19 pandemi süreci dünyayı ekolojik, ekonomik, sosyolojik, çevre sorunları bağlamında değişim ve dönüşümleri içerisinde barındırmıştır. Pandemi sürecinde ohal ilanları, evden çıkma yasakları, maske, sosyal mesafe, kendi kendine tecrit ve seyahat kısıtlamaları ve yasakları tüm devletlerin ekonomilerini etkilemiştir. Özellikle bu süreçte bireylerin işten çıkarılması ve sektörlerde iş gücünün azalması diğer etkilerdir (Nicolaa, vd., 2020, s. 185).

Hava kirliliğine neden olan sera gazı konsantrasyonlarının Covid-19 pandemisi üzerinde etkileri incelenmiştir. Hava kirliliği ile Covid-19 pandemisi arasında bağlantıya ulaşılmıştır. Covid-19 pandemi zamanında havada bulunan karbondioksit (CO₂), karbon monoksit (CO), azot monoksit (NO), azot dioksit (NO₂), kükürt dioksit (SO₂), ozon (O₃) sera gazlarının kirletici olarak varlığı ve etkileri önemlidir. Covid-19 pandemi süreci sera gazlarının kullanımı ve etkilerine çevre ve halk sağlığı açısından araştırma çalışmaları yapılmaya başlanmış ve sürece ilişkin çalışmalar halen devam etmektedir. Ancak Covid-19 sürecinde ülkelerin sokağa çıkma yasakları gibi aldığı önlemler hava kirliliğinde azalmanın olduğunu göstermiştir (Han, vd., 2020, s. 5).

Grafik 3.2. Covid-19 Pandemisinin Hava Kalitesine Etkisi

Kaynak: (Buchholz, 2020)

Covid-19 hastalığının, pandemi ilan edilmesi ile şehirde kısıtlamalar getirilmiştir. Bu çalışmada haftalık ortalama konsantrasyonlarda azalmanın olduğunu göstermiştir. Bu süreçte havadaki NO₂ konsantrasyonunun grafikte Şubat ve Nisan ayları arasındaki süreçte Roma, Madrid, New York ve Yeni Delhi şehirlerinde hava kirliliğinde ciddi oranda azalmıştır. Özellikle insan faaliyetleri sonucunda trafik ve fabrikalarda kullanılan NO₂ yoğunlukla fosil yakıtların kullanımı azalmıştır (Buchholz, 2020). Hava kirliliği, Covid-19 pandemisi sırasında şehirler kilitlenirken önemli ölçüde azalmıştır. Dünya Hava Kalitesi Endeksi web sitesindeki hava kalitesine yönelik araştırmasında, Şubat ve Nisan ayları arasında Roma, Madrid, New York ve Yeni Delhi’de haftalık ortalama çevresel iyileşmeyi göstermiştir. Ayrıca NASA (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi) ve ESA (Avrupa Uzay Ajansı), Covid-19 pandemi sürecinde devletlerin kısıtlamalara gitmesiyle enerjinin az kullanımı ve fosil kaynakların kullanımında azalma sonucunda çevresel hava kirliliğinde azalmanın olması ve NO₂ emisyonunun %30’a kadar azaldığını gösteren yeni kanıtlar yayınlamıştır (Muhammad, vd., 2020). Hava kirliliği üzerine yapılan çalışmalar, pandemi sürecinde uygulanan önlemlerin kirliliği büyük ölçüde önlediği ortaya çıkmıştır. Burada pandemi sürecinde devletlerin tam ve kısmi kapanma uygulamaları sonucunda sera etkisi yaratan gazların kullanımında azalışı göstermiştir. Ancak Covid-19 hastalığı ve hava kirliliği arasında bağlantıya ulaşılmıştır. Çünkü hastalık üst solunum yoluyla kapıldığı için hava kirliliği pandeminin yayılmasını hızlandırmıştır (Frontera vd., 2020). Avrupa Hava Seyrû Sefer Örgütü, Covid-19 pandemi döneminin hava trafiği üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Covid-19 pandemi dönemi öncesi veriler ile Covid-19 pandemi dönemi karşılaştırılmış bu dönemde uygulanan önlemler ve yasaklar çerçevesinde hava trafiğinde ciddi ölçüde azalış olmuştur (Air Traffic -Eurocontrol, 2020).

3.4.2. Covid- 19 Sürecinin İklim Değişimi Üzerinde Etkileri

Covid-19 pandemi süreci, devletlerin uyguladığı politikalar sonucunda çevre sorunlarına farklı bir bakış açısı sağlamıştır (Wu, vd., 2020, s. 217). Bu bağlamda, doğal yaşamın dengesinin insan faaliyetleri sonucunda bozulmasını sonucunda pandemi hastalıklarının risklerinin boyutlarını göstermiştir. Bu süreçte şirketlerin, fabrikaların ve kurumların üretimleri durdurması gibi devletlerin aldığı önlemler sayesinde hava kalitesinin iyileştiğini göstermiştir. Avrupa ülkelerinin bu süreçte, hava kirliliği raporlarında ciddi iyileşmeler gözükmiştir. Özellikle, İtalya, Almanya

ve Fransa gibi ülkeler NO₂ kaynaklı emisyonlarda ciddi düşüşler rapor edilmiştir (Zambrano-Monserrate, vd., 2020, s. 2).

Covid-19 süreci, devletlerin aldıkları önlemler nedeniyle ekonomileri durma eşiğine gelmiştir. Pandemi döneminde, devletler benzeri görülmemiş bir kapanma politikası uygulamıştır. Hastalığın yayılmasını önlemek için, hava, kara, deniz sektörlerinde tüm ekonomik faaliyetlere yönelik kapanma süreci yaşanmıştır. Dünya çapında küresel tedarik zinciri bozulmuştur. Sadece sağlık ve gıda sektörleri faaliyetlerini sürdürmüştür (Karakaya, 2020).

Covid-19 pandemisine yönelik, Avrupa’da karantina uygulanmıştır. Özellikle, İtalya, İspanya ve Fransa’da NO₂ emisyonları gibi atmosfere bulunan kirletici konsantrasyonlarda ciddi düşüş yaşanmıştır (Gautam, 2020). Karbon salınımının fazla olduğu ülkelerde pandemiye yakalanma ve ölüm oranları arasında anlamlı bir ilişki kurulmuştur (Alcaniz, vd., 2020). Hindistan’ın başkenti Yeni Delhi’de hava kirliliği azalmış ve Himalayalar şehirden net bir şekilde gözükmiştir. ABD bu süreçte NO₂ emisyonlarında % 30 düşüş sağlamıştır. İtalya’nın başkenti Roma’da, tedbirlerin alınmasından sonraki süreçte hava kirliliği %49 oranında azalmıştır (Euronews, 2020).

3.4.3. Covid- 19 Sürecinin Diğer Çevre Sorunları Üzerinde Etkileri

Covid-19 sürecinde çevre sorunları bağlamında etkileri ele alınmıştır. Çünkü bu süreçte enerji tüketiminde bir azalma olmuştur. Enerji tüketiminde değişimler kriz dönemlerinde ancak azalış ve artış göstermiştir. Covid-19 pandemi sürecinde enerji kullanımında ciddi azalışlar sayesinde çevre sorunlarında azalışı sağlamıştır. Çünkü enerji kullanımına bakıldığında, 21. yüzyılda küreselleşmeye rağmen Covid-19 sürecinde uygulanan politikalar sayesinde çevresel alanda iyileşmenin sağlandığı görülmüştür (Özel Özcan, 2022, s. 144). Çevre bağlamında, Covid-19 pandemisi sürecinde hava kirliliği oranında ciddi düşüşler olmuştur. Bu süreçte, denizler, sahiller ve kanallar temizlenmiş ve gürültü kirliliği azalmıştır. Covid-19 pandemisi döneminde, ulaşım, ticaret, seyahat, endüstri ve dışarı çıkma yasağı gibi önlemlerin alınmasıyla birlikte çevresel gürültü sorunu ciddi boyutta azalmıştır. Tüm bu süreçler, Covid-19 pandemisi sonrası çevreye yönelik pozitif uygulamalara geçilen bir dönem olmuştur. Covid-19 pandemi süreci, yerel alandan küresel alana kadar çevresel sorunlar yeniden tanımlanmıştır. Covid-19 nedeniyle alınan önlemler ile su

kütlelerinde kirlilik oranlarında ciddi azalmalar görülmüştür (Mandal ve Pal, 2020, s. 2).

Covid-19 pandemi sürecinde, sokağa çıkma yasakları ve sosyal izolasyon gibi önlemler nedeniyle insanlar evlerine kapanmıştır. Bu süreçte fabrikalar ve işletmeler kapatılmıştır. Bu kapatmalar, pandemi döneminde su kullanım oranlarını etkilemiştir. Mesela İngiltere’de evsel su kullanım oranı %11 artmış ama ticari amaçlı su kullanımı %30 azalmıştır. İtalya’nın Roma şehrinde, turizm kısıtlamalardan sekteye uğramış ve su kullanım oranında %5 gibi bir azalma yaşanmıştır. Aynı şekilde, ABD’nin su kullanım oranlarında azalma görülmüştür (Dereli, 2021, s. 116).

Pandemi sürecinde, Hindistan’ın sokağa çıkma yasağı ve endüstriyel faaliyetlerin durdurulması gibi kısıtlamalar uygulamış ve bu süreç su kalitesinin iyileşmesini sağlamıştır. Yeni Delhi bölgesinde bulunan Yamuna Nehri suyu hızla berraklaşmıştır (Patel, vd., 2020, s. 2). Hindistan’ın Ganj Nehri, Covid-19 pandemi sürecinde uygulanan önlemler ile bulanıklığın temizlendiği görülmüştür (Garg, vd., 2020, s. 1183). Covid-19 pandemi kontrol altına alabilmek için, seyahat kısıtlamaları, ulaşım faaliyetleri ve endüstrilerin kapanması, sera gazı salımlarında ciddi düşüşe neden olmuştur. Covid-19 pandemi dönemi öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında, New York’ta hava kirliliği seviyelerinin neredeyse %50 oranında düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. ÇHC’de kapanmalar ve önlemler sonucunda sera gazı emisyonlarında %25’lik bir düşüş yaşanmıştır. Ayrıca, İtalya ve İspanya’da emisyon oranları ciddi oranda azalmıştır. İtalya’nın Venedik şehrine gelen turist sayısının pandemi sürecinde azalması sonucunda, Venedik kanallarındaki suların temiz olmasıyla balıklar ve diğer türler yeniden kanallarda görülmüştür (Saadat, vd., 2020, ss. 4-5). Bu bağlamda, pandemi döneminde alınan önlemlerin nehirlerde temizlenmeyi sağladığı görülmüştür. Covid-19 pandemi sürecinde, devletlerin aldığı önlemler sayesinde dünyanın tüm ülkelerinde, akarsu, göl, deniz gibi başlıca su kaynakları pandemi öncesi dönemde bu kadar berrak ve temiz olmamıştır (Patel, vd., 2020, s. 13).

Ayrıca Covid-19 döneminde, karbon salımlarının azalmasıyla birlikte hava kirliliğinde olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Karbon salımlarının azalması, çevre sorunlarından özellikle küresel ısınma üzerinde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu süreçte kısa vadeli alınan önlemlerin çevre üzerinde olumlu etkileri olmuştur. Bu süreçte devletlerin uzun yıllardır çevreye dair almak istedikleri önlemlerin, Covid-19

pandemisi döneminde alınan önlemler neticesinde sağlanmıştır. Devletlerin pandemi sürecinde korumacı politikaları nedeniyle enerji sektörlerinde düşüşte fosil yakıtların kullanımını azaltmıştır (Özel Özcan, 2022, s. 152).

Makineler, araçlar ve diğer işler gibi etkenler gürültü kirliliğine neden olmuştur. Bu kirlilik, insanlar ve diğer canlıların yaşamlarını etkilemiştir. Dünya genelinde 360 milyon insanın gürültü kirliliği nedeniyle işitme kaybı yaşadığı kanıtlanmıştır. Ekosistemin dengesini gürültü kirliliği olumsuz etkilemiştir. Ancak Covid-19 pandemisi sürecinde, kısıtlamalar nedeniyle ekonomik, ticari, ulaşım ve eğitim gibi faaliyetler kısıtlanmış ve gürültü kirliliği azalmıştır. Mesela Hindistan'ın başkenti Delhi'de gürültü kirliliği %40 civarında azalmıştır. Ulaşım kısıtlamaları ile dünya genelinde gürültü kirliliğinde ciddi oranda azalma sağlanmıştır (Mısır ve Arıkan, 2021, ss. 148-149). Son olarak Covid-19 pandemi süreci, çevresel gürültü üzerinde etkileri olmuştur. Çünkü çevresel gürültü, ekosistemlerin doğal alanlarını değiştirir ve bireylerin sağlık sorunlarına yaşamasına neden olabilmektedir. Bu süreçte, gürültü seviyesinde önemli bir düşüş olmuştur (Zambrano-Monserrate vd., 2020, s3). Gürültü, hastalıkların ortaya çıkmasında önemli bir faktördür (Gori, vd., 2020).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19 DÖNEMİ ÇEVRE SORUNLARI VE ÇİN HALK CUMHURİYETİ ÖRNEĞİ

Covid-19 pandemisi ekseninde çalışmada ÇHC'nin seçilmesinin nedeni aslında ilk vakanın burada görülmesi ve küresel sorun haline gelmesidir. ÇHC'de hızlı sanayileşme sürecine dair attığı adımlar nedeniyle çevre kirliliği çok fazladır. Çevre sorunlarının çok fazla olduğu ÇHC'de pandeminin başlaması nedeniyle çalışmada çevre sorunları ve Covid-19 pandemisi birlikte değerlendirilecektir. Covid-19 pandemisi ve çevre sorunlarının ÇHC'de etkilerine odaklanılacaktır. ÇHC'nin çevreye yönelik politikaları ve uygulamaları incelenmiştir. Özellikle Covid-19 pandemi sürecinde ülkenin pandemiye yönelik uyguladığı politikaları değerlendirilmiştir. ÇHC'nin Covid-19 pandemisine yönelik uyguladığı sıfır Covid politikası ekseninde çevre sorunlarına odaklanılacaktır. Pandemi döneminde ÇHC'de çevre ve çevre sorunları bağlamında nasıl bir değişimin yaşandığı ele alınacaktır.

4.1. Çin Halk Cumhuriyeti'nde Çevre Politikası

ÇHC dünya nüfusunun %22'sine sahip gelişmekte olan bir ülkedir. Ancak ÇHC, son 10 yılda %9,64'lük olağanüstü ekonomik büyüme oranıyla GSYİH'nda dünyanın en büyük üçüncü ekonomisi olmuştur. ÇHC'de ekonomik gelişme, milyonlarca insanı aşırı yoksulluktan makul bir yaşam standardına yükseltmiş ve aynı zamanda ÇHC'ne “dünyanın üretim merkezi” olma ününü kazanmıştır (Chunmei ve Zhaolan, 2010, s. 1702). ÇHC, hızlı sanayileşme ve şehirleşme süreçlerinde ekonomik gelişmesinde önemli başarılar elde etmiştir. Ancak bu süreçle birlikte ÇHC'de, insan sağlığı ve refahı için ciddi tehditler oluşturan su ve toprak kaynaklarının kıtlığı, çevre kirliliğinin artması ve ekosistemin bozulması gibi çeşitli çevresel sorunlar artış göstermiştir (Zhu, vd., 2021, s. 235). ÇHC'nin hızlı bir şekilde ekonomide başat güç olması çevre kirliliğine neden olmuştur. Özellikle Mao döneminde endüstrileşme

süreciyle birlikte ciddi bir enerji tüketim süreci 1949-1976 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu süreçte, çevre hiç düşünülmemiştir. Bu dönem “*Mao’nun doğaya karşı olan savaşı*” olarak adlandırılmıştır (Gülmez ve Top, 2018, s. 76).

Ancak 1972 yılında çevrenin korunmasına yönelik dünya kamuoyunda çevreye dair ilgi artmıştır. Çevreye artan ilginin sonucu olarak, Stockholm’de konferans düzenlenmiştir (Sezer, 2007, s. 764). Çevre ile ilgili bu konferansa, ÇHC ilk defa temsilci göndermiştir. Uluslararası çevre rejimine ÇHC’in katılımı için bu konferans fırsat olarak değerlendirilmiştir. Ancak, ÇHC bu konferansta belirlenen hedeflerin gelişmemiş ülkelerin ekonomik yetersizliği nedeniyle gerçekçi olmadığını ileri sürmüş ve anlaşmayı imzalamamıştır (Sezer, 2007, s. 772). Çevresi Konferansı’na ÇHC’nin katılımı, ülkeyi küresel çevre tartışmasıyla tanıştırmış ve ÇHC’de politika düzeyinde çevre söyleminin başlangıcı olmuştur. Bununla birlikte ÇHC, çevre sorunları da kabul etmiştir. Yine de ÇHC’de çevrenin durumu hızla bozulmaya devam etmiştir. ÇHC’de çevre sorunlarına yönelik artan ilgiye rağmen, çevre hiçbir şekilde bir öncelikli alan olmamıştır. ÇHC’nin 1970’lerin sonundaki açık kapı politikası ve ekonomik reformları, ülkedeki doğal kaynakların tüketimini artırmış ve kirlilik oranlarını artırmıştır (Heggelund ve Bruzelius Backer, 2007, s. 421).

ÇHC, 1973’te çevre konulu ilk ulusal konferansı düzenlemiştir. Çevre kirliliğiyle mücadele etmek için harekete geçmiştir. O zamanlarda ÇHC, neredeyse tüm nehirlerde artan su kirliliğiyle karşı karşıya kalmış, birçok büyükşehir boğucu hava ve dumanla kaplanmış ve endüstriyel kirlilik özellikle ciddi hale gelmiştir. ÇHC, çevreyi korumak için kirliliğin kontrolü ve önlenmesine birincil önem vermiştir. ÇHC, çevre ve kalkınma politikaları geliştirmiştir. Kalkınma hedefleri kapsamında çevreyi korumayı temel bir devlet politikası olarak benimsenmiş ve sürdürülebilir kalkınma stratejisi geliştirmiştir. ÇHC Devlet Konseyi, 1983 yılında çevre korumaya yönelik devlet politikasını ilan etmiştir. ÇHC’nin sürdürülebilir kalkınma stratejisi “ülkeyi bilim ve teknoloji yoluyla canlandırma” stratejisiyle birlikte iki temel ulusal stratejiden biri olarak belirlenmiştir. ÇHC’de çevre yasasının uygulanması, birbiriyle ilişkili çok sayıda nedenden dolayı sorunlu olmuştur (Wang, 2010, s. 1207). Ayrıca ÇHC 1987 yılında atmosferik kirli havanın önlenmesi ve kontrolü yasasını kabul etmiştir. Bu yasanın ilk hali, endüstriyel gazlar kapsamında toz ve koku kirliliğine odaklanılmıştır. Burada kükürt içeren gazlar, rafineriler ve amonyak üretimi dâhil olmak üzere birkaç endüstriyel sektör için düzenleme yapılmıştır. 1995 yılında

ÇHC'nin hava kirliliği kanunu, SO₂ emisyonları ve asit yağmuru sorununu çözmek için kömür yakılmasından kaynaklanan hava kirliliğinin kontrolüne ilişkin ayrı bir bölüm eklenerek değiştirilmiştir. 1995'teki değişiklik, asit yağmuru ve SO₂ kirliliği için ÇHC'de öncelikli kontrol bölgelerinin belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak toplam SO₂ emisyonları ve ülke çapında asit yağmuru kirliliğini kötüleştiren kömür tüketiminde yaklaşık %50 artış devam etmiştir (Lu, vd., 2020, ss. 1425-1426).

ÇHC 1991 yılında, Pekin Deklarasyonu'nu yayınladığı bir bakanlar konferansına ev sahipliği yapmıştır. Deklarasyonu ile *“Hepimiz bu gezegen üzerinde yaşıyoruz, bu yüzden çevrenin korunması ortak sorunumuzdur”* mesajı verilmiştir. Stockholm'den Rio'ya geçen süreçte, konferans öncesinde ÇHC kendisini geliştirmekte olan ülkelerin sözcüsü ve lideri olarak görmüştür denebilir. 1992 Rio konferansı, ÇHC için çevresel bir dönüm noktasıdır. Çünkü ÇHC, uluslararası topluma Rio konferansıyla kendini yeniden kabul ettirmeye çalışmıştır (Heggelund ve Bruzelius Backer, 2007, s. 422).

ÇHC Devlet Konseyi tarafından, çevre ve kalkınmaya yönelik on strateji maddeleri Ağustos 1992'de imzalanmış ve Ocak 2003'te yürürlüğe girmiştir. ÇHC, temiz üretimi teşvik etme yasası kapsamında önceliğin temiz üretim teknolojilerine verilmesini gerekli görmüştür. Ekim 2004'te ÇHC uygulanan temiz üretimin denetimi için geçici tedbirler ve yüksek kirliliğe neden olan işletmelerde zorunlu denetimler gerekli görmüştür. Ayrıca, 2003 yılında ÇHC Ekoloji ve Çevre Bakanlığı, 56 maddelik temiz üretim standardı yayınlamış ve uygulamıştır. ÇHC'nin bu temiz üretim denetimleri çevresel etki değerlendirmeleri için teknik destek sağlamıştır. Bu standartlar, ilgili endüstrilerin çevresel düzenlemelere uymasını sağlamış ve ÇHC'nin temiz üretiminin çevresel değerlendirmesi ve denetimi için önemli bir temel oluşturmuştur (Sun, vd., 2021, s. 66).

ÇHC, çevre politikası oluşturmak için çeşitli komisyonlar ve bakanlıklar içinden büyük bir bürokrasi oluşturmuştur. ÇHC Devlet Konseyi'nde tüm bakanlıklardan, komisyonlardan ve idari kurumlardan temsilcilerden oluşmuştur. Başlıca rolü, ÇHC Parlamentosu olarak da adlandırılan Ulusal Halk Kongresi'nin (NPC) amacı çevre politikalarını uygulamaktır. Bununla birlikte, Danıştay yasa tasarılarını hazırlar ve bunları onay için NPC'ye iletir. NPC Daimi Komitesi bir yasayı kabul ettikten sonra, Danıştay uygulama için gerekli olan belirli ayrıntıları sağlayan yasayı çıkarır (Heggelund ve Bruzelius Backer, 2007, s. 419).

ÇHC, çevre sorunlarının üstesinden gelmek için iddialı bir gündem başlatmıştır. İlk olarak ÇHC, Beş Yıllık Planlarda kirliliği ve enerji tüketimini azaltmak için iddialı hedefler benimsemiştir. Ayrıca katı atık oluşumunun yanı sıra su kirliliği ve hava kirliliğini azaltmayı hedeflemiştir. ÇHC, GSYİH birimine düşen enerji tüketimini önemli ölçüde azaltmayı planlamıştır. ÇHC çevresel hedeflerini gerçekleştirmek için, hükümetin siyasi hiyerarşisinde çevreye daha belirgin bir rol vermiş ve idari yapısında önemli reformlar yapmıştır (Eisenbarth, 2017, s. 77). ÇHC, Ulusal Çevre Koruma Ajansı'nın (NEPA) giderek kötüleşen çevre sorunlarını kontrol etmek için politikalar uygulamıştır. NEPA 1987'de kurulmuş ve 1998'de Devlet Çevre Koruma İdaresi'ne (SEPA) kurulmuştur. Mart 2008'de, çevreyi iyileştirmeye yönelik önemli bir adım olarak, SEPA Çevre Bakanlığı düzeyine yükseltilmiştir (Chunmei ve Zhaolan, 2010, s. 1702).

ÇHC, reformlar ve dış pazara açılma sürecinde hızlı bir ekonomik kalkınma elde etmiş ancak ülkenin yüksek ekonomik büyüme hızı artan çevre kirliliğini ve ekolojik krizleri de beraberinde getirmiş ve bunları hafifletmeye yönelik politikaları gerekli kılmıştır. ÇHC'de birincil kirlilik kaynağı hem imalatda hem de ısıtmada kömürün kullanılmasıdır. Kömür kullanımı, özellikle ÇHC'nin 2001 yılı sonunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ye girmesinden sonra artmıştır. ÇHC, küresel kömür tüketiminin yaklaşık %50'sini sahip dünyadaki en büyük kömür tüketicisi olmuştur (Wang, vd., 2023, s. 1).

Rio Konferansı'ndan iki ay sonra ÇHC, ulusal sürdürülebilir kalkınma stratejisini kalkınma hedefleri kapsamında on stratejik politikasını yayınlamıştır. ÇHC sürdürülebilir bir kalkınma stratejisini benimsediğini beyan eden ilk gelişmekte olan ülkedir. 1995'te ÇHC "*iki temel dönüşüm*" uygulama stratejisini benimsemiştir. ÇHC'nin bu stratejisi, sosyalist piyasa ekonomisine geçiş ile ekonomik büyümeyi hedeflemiştir. 1997 yılından bu yana Çin Komünist Partisi (ÇKP) Komitesi, arka arkaya on yıl boyunca her mart ayında özel sempozyumlar düzenlemiş ve bu sempozyumlarda ÇKP Merkez Komitesi, yerel iller, belediyeler ve çeşitli departmanlardan katılımcılar ile nüfus, kaynak ve çevre sorunları görüşülmüştür (Wang, 2010, ss. 1206-1207).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, kaynakları korunması ve ekosisteme zarar vermeden ekonomik büyümeyi ifade etmiştir. Ancak ÇHC ve Asya'daki diğer gelişmekte olan ülkeler, sürdürülebilir kalkınma tartışmasının tam merkezinde yer

almıştır. Özellikle ÇHC, hızlı ekonomik büyüme amacıyla ciddi kirlenme ve çevre sorunlarına neden olmuştur. 2013 başlarında Pekin'deki hava kirliliği tehlikeli boyutların çok ötesine geçmiş ve evlerinden çıkan şehir sakinleri akciğerlerinde ve gözlerinde yanma gibi sorunlar yaşamıştır. ÇHC'nin büyüklüğü nedeniyle küresel çevre üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Son yıllarda ÇHC, bütün gezegeni hammadde için tararken, aynı zamanda “yeşil” teknoloji geliştirme konusunda da lider konumuna gelmiştir. ÇHC güneş panelleri üretiminde hâkim olmuştur. Ancak ÇHC büyüme ve enerjisinin büyük oranda kömür yakan elektrik santrallerinden almıştır (Goldstein ve Pevehouse, 2015, s. 498).

4.2. Çin Halk Cumhuriyeti'nde Ekonomi ve Çevre İlişkisi

ÇHC son 30 yılda, iktisadi olarak büyürken, ülkenin GSYİH, 1990 yılından 2017'ye kadar 43 kat artmıştır. Burada ÇHC'nin yıllık ortalama büyüme oranı %10'dan fazladır. ÇHC ekonomisindeki bu olağanüstü başarıyı, özellikle CO₂ emisyonlarının ana kaynağı olan kömür gibi fosil yakıt kullanımından sağlamıştır. ÇHC 2007'de CO₂ emisyonlarına göre dünyanın en çok enerji tüketen ve karbon yayan ülkesi haline gelmiştir. Özellikle ÇHC 2017'de, küresel enerji kullanımının %23,2'sinden ve küresel CO₂ emisyonlarının %27,6'sından sorumludur (Lu, vd., 2020, s. 1423). Dünya Bankası, 1995'te ÇHC'nin GSYİH'sının yaklaşık %7.7'sini, esas olarak hava kirliliğinin neden olduğu ekonomik kayıpları incelemiştir. Araştırmalara göre ÇHC'de 2002 yılında su kirliliğinden kaynaklanan ekonomik kaybın hava kirliliğinden kaynaklanan ekonomik kaybı geçtiği görülmüştür. ÇHC, hâlâ ciddi kirlilik ve ekolojik bozulma sorunlarıyla mücadele ediyor (Wang, vd., 2010, s. 1209). Reform ve dışa açılma sürecinden bu yana, ÇHC ekonomik büyümede mucizevi başarılar elde etmiştir. Ancak ÇHC ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği çevre kirliliğinin bedelini ağır bir şekilde ödemiştir. Yale Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi tarafından ortaklaşa yayınlanan 2016 Çevresel Performans Endeksi'nde ÇHC yalnızca 65,1 puan almış ve 180 ülke arasında ÇHC 109. sırada yer almıştır (Sun, vd., 2021, s. 65).

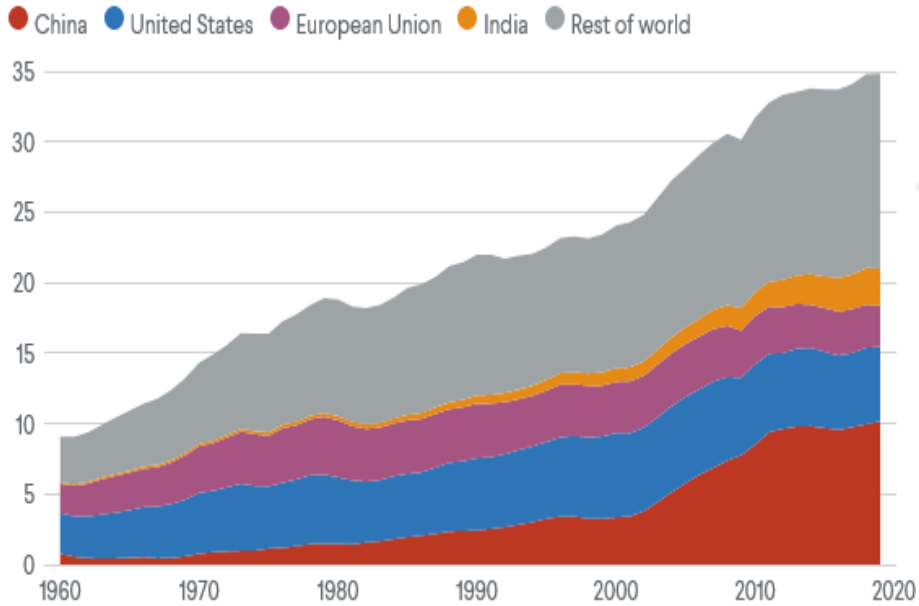
ÇHC'nin son yirmi yılda yıllık ortalama %8 veya daha fazla olan muhteşem ekonomik büyümesi, yüz milyonlarca vatandaşının yaşam standartlarını artırmıştır. Aynı zamanda ÇHC'de, bu ekonomik gelişmenin doğal çevre için ciddi sonuçları olmuştur. Su, toprak ve enerji dâhil olmak üzere her türlü doğal kaynağa olan talepte

çarpıcı bir artış olmuştur. Ancak bu süreçte ormansızlaşma ve çölleşme, sel ve tür kaybı gibi bir dizi yıkıcı ikincil etkiyi tetiklemiştir. ÇHC’de, kötü bir şekilde düzenlenen endüstriyel ve evsel emisyonlar ve atıklar, su ve hava kirliliğinin artmasına neden olmuştur. ÇHC’nin kalkınma politikaları, asit yağmuru, ozon tabakasının incilmesi, küresel iklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik kaybı dâhil olmak üzere bölgesel ve küresel çevre sorunlarına neden olmuştur. ÇHC’nin enerji ihtiyacı için aşırı derecede kömüre bağımlı olması hava kalitesini bozmuştur. ÇHC’de, SEPA 2000 yılında 300’den fazla şehirde hava kalitesini test etmiş ve neredeyse üçte ikisinin DSÖ’nün standartlarını karşılayamadığını tespit etmiştir (Economy, 2003).

Grafik 4.1. Küresel Karbon Emisyonları

Global Carbon Emissions

Carbon dioxide emissions in gigatons

Note: EU data does not include the United Kingdom.

Kaynak: (Council on Foreign Relations, 2021)

ÇHC’nin ekonomik yükselişi, GSYİH her yıl ortalama %10 artmıştır. Bu artış ÇHC’nin emisyonlarını büyük ölçüde hızlandırmıştır. Son on yılda ÇHC’nin, karbondioksit ve metan dâhil olmak üzere aşırı sera gazı salmıştır. ÇHC’nin onlarca yıllık hızlı sanayileşmesinin sonucu olan çevre krizi, yalnızca ülkedeki 1,4 milyar

insanın sağlığını ve geçim kaynaklarını tehdit etmemiş aynı zamanda iklim değişikliğine karşı küresel mücadeleyi de tehdit etmiştir. Son yıllarda HC, dünyanın en büyük sera gazı emisyonu yayan ülkesi konumundadır HC'nin karbon yoğun endüstrileri, su kıtlığı ve toprak kirliliği dâhil olmak üzere pek çok çevresel sorunlara neden olmuştur (Maizland, 2021).

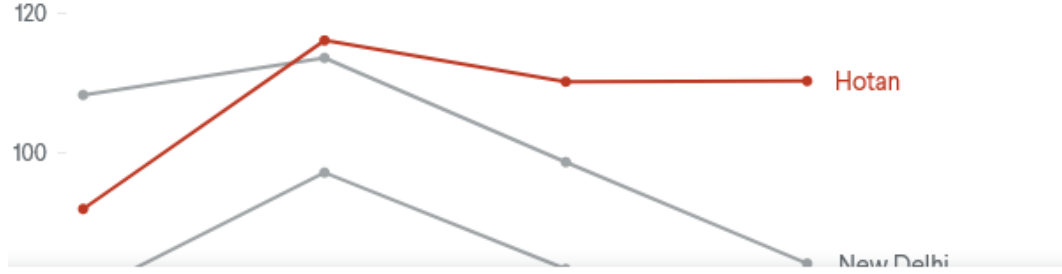
Ekonomik gelişme, HC'nin zaten kıt olan su kaynaklarını da etkilemiştir. HC' de 1980'den bu yana endüstriyel ve evsel atıklar %70'in üzerine çıkmıştır. HC' de yaklaşık 60 milyon insan günlük ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli su bulmakta zorlanmıştır. HC'nin birçok bölgesinde su kıtlığı nedeniyle fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, su kirliliği su rezervleri için ciddi ve büyüyen bir tehdit oluşturmıştır. Bu kirliliğe, kâğıt fabrikalarından, matbaa, boya fabrikalarından ve kimyasal fabrikalardan kaynaklanan endüstriyel atıklar neden olmuştur. Sonuç olarak, HC'nin kentsel alanlarında akan suyun dörtte üçünden fazlası içme veya balık tutma için uygun değildir. Ancak yaklaşık olarak, 180 milyon insan her gün kirlili su içmek durumunda kalmış ve bu kirlilik hastalıklara neden olmuştur. Ekonomik gelişmenin su kıtlığı üzerindeki etkisi, talebi yansıtmayan su fiyatları, su koruma çabaları ve yetersiz atık su arıtma tesisleri ile daha da artmıştır (Economy, 2003).

HC'nin son yirmi yıldaki ekonomik büyümesi nedeniyle ciddi arazi tahribatı ve artan kaynak kıtlığı ile hızla artan hava ve su kirliliği oranları ciddi çevre felaketine dönüşmüştür. HC'de bu çevresel kriz, ülkede bir dizi başka sosyal, politik ve ekonomik zorluklara yol açmıştır. HC'de her yıl 300.000 kişinin hava kirliliğinden kaynaklanan solunum yolu hastalığı nedeniyle erken ölmüştür. Ayrıca HC'de çevre kirliliği ile halk sağlığı arasındaki ilişki, SARS'ın hava kirliliği seviyelerinin en yüksek olduğu bölgelerde yoğun olduğunu belirten bir Dünya Bankası raporuyla kanıtlanmıştır (Economy, 2004).

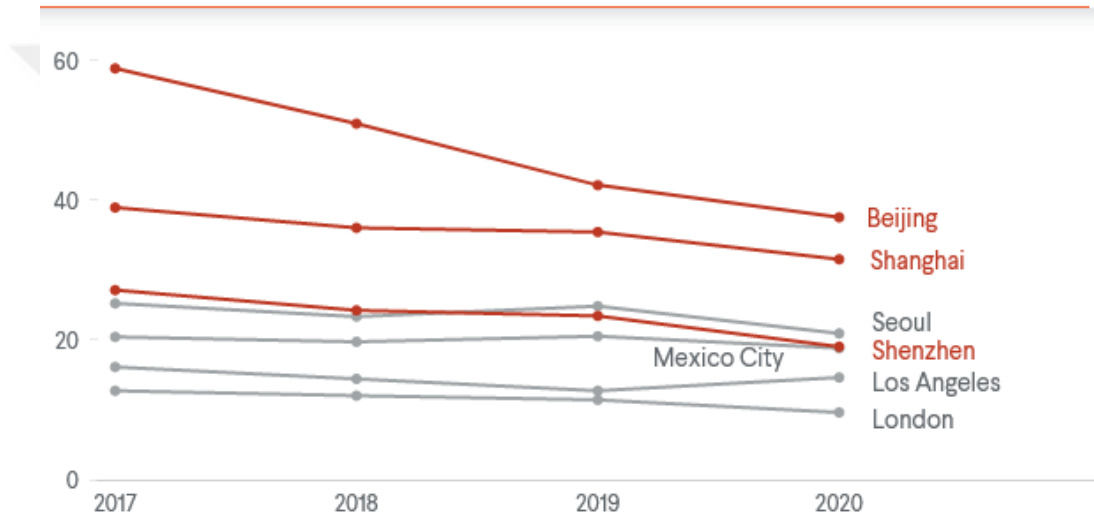
Grafik 4.2. Hava Kirliliğinin Karşılaştırılması

Comparing Air Pollution in Selected Chinese and International Cities

Annual mean PM2.5 ($\mu\text{g}/\text{m}^3$), with Chinese cities shown in red

China's Fight Against Climate Change and Environmental Degradation

Source: IQAir.

COUNCIL on
FOREIGN
RELATIONS

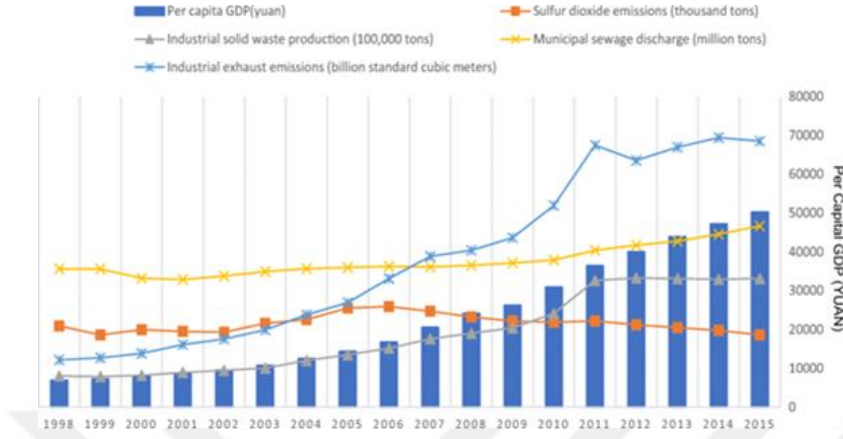
Kaynak: (Council on Foreign Relations, 2021).

ÇHC'nin son on yılda artan hava kirliliği nedeniyle hava kalitesine ilişkin artan kamuoyu farkındalığına ve hükümetin harekete geçmesine neden olmuştur. Daha sonra ÇHC 2013'te yasayla, şehirlerin PM2.5 olarak bilinen küçük tehlikeli parçacıkların konsantrasyonlarını düşürmelerini emretmiş ve yerel yönetimleri kirlilik ve kömür kullanımı üzerinde daha sıkı kontroller uygulamaya yönlendirmiştir. Sonuç olarak, ÇHC'nin hava kirliliğinde önemli bir düşüş yaşanmıştır (Maizland, 2021). ÇHC, konsantrasyonların sağlık üzerindeki muazzam olumsuz etkilerini fark etmiş ve son yıllarda ülke çapında hava kalitesini iyileştirmek için olumlu önlemler almıştır. Daha önceki yıllarda ÇHC, aşamalı ulusal kalkınma planlarının inşası kapsamında bir dizi hava kirliliği kontrol politikası uygulamıştır.

ÇHC Devlet Konseyi 2013 yılında konsantrasyonları azaltma hedefleri kapsamında “Hava Kirliliğini Önleme ve Kontrol Eylem Planı”nı yayınlamıştır. ÇHC 2013’ten bu yana hava kirliliği büyük ölçüde azaltılmış olmasına rağmen hava kirliliği sorunu devam etmiştir. ÇHC, sürekli olarak bir dizi hava kirliliği önleme ve kontrol politikası uygulamıştır. Ayrıca ÇHC 2016 yılında, Atmosfer Kirliliğinin Önlenmesi ve Kontrolü Kanunu çıkarmış ve hava kirliliğinin önlenmesi, kontrolü ve halk sağlığının korunması amacıyla hedefler, yatırımlar, sorumluluklar, değerlendirmeler vb. konularda düzenlemeler yapmıştır. Eko-Çevre Bülteni’ne göre, ÇHC’de 2018 itibarıyla, 217 şehirde hava kirliliği belirlenmiş ve bu oran %64,2’ye tekabül etmiştir (Shi, vd., 2021, s. 2).

ÇHC, “enerji tasarrufu ve emisyon azaltımı” öneren 11. Beş Yıllık Plan’ında enerji tasarrufu ve emisyon azaltımını savunmuştur. 11. Beş Yıllık Plan’ın taslağı, enerji endüstrisi ve enerji tasarrufu ve emisyon azaltımı gerekliliklerini ilk kez ortaya koymuştu. Buna uygun olarak ÇHC, enerji tasarrufu ve emisyon azaltımı gerektiren düşük karbonlu politikalar geliştirmiştir. Politika tanıtımı ve uygulaması açısından, enerji endüstrisinin karbon azaltma etkisi çok önemlidir ve toplum üzerinde derin bir etkiye sahiptir. 2014-2020 yıllarında ÇHC, “Enerji Koruma Yasası ve Enerji Geliştirme Stratejik Eylem Planı” gibi bir dizi düşük karbon politikası uygulamaya devam etmiştir. ÇHC’nin düşük karbon politikasıyla, karbon azaltımı yıldan yıla iyileşmeye devam etmiş ve GSYİH başına düşen karbon emisyonu her yıl azalmıştır. Özellikle, ÇHC’nin 2020’de düşük karbon politikası, karbon azaltımı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (Pan, vd., 2022, s. 21). Hava kirliliğine karşı mücadele, ÇHC’nin iklim değişikliği konusunda harekete geçme ve daha kapsayıcı, esnek ve sürdürülebilir bir gelecek için küresel güveni geri kazanma becerisinin habercisi olmuştur. Başkan Xi Jinping’in, ÇHC’nin 2030 yılına kadar emisyonları zirveye çıkaracağına ve 2060’tan önce karbon nötrlüğüne ulaşacağına dair iddialı vaatleri nedeniyle endüstrileri harekete geçmeye motive etmiştir. ÇHC’nin 2020’deki karbon yoğunluğunun 2005’tekinden %48,4 daha az olduğunu ve ÇHC’nin uluslararası topluluğa 2020 yılına kadar 2005 seviyesinden karbon yoğunluğu azaltma taahhüdünü yerine getirdiğini göstermiştir. Başkan Jinping ilk taahhüdüne yanıt olarak eyleme geçirilebilir politikaları uygulamıştır (Ivey, 2022, s. 13).

Grafik 4.3. ÇHC’de Çevrenin Korunmasına Katılmaya Yönelik Mikro Anket Verilerine Dayanan Bir Çalışma

Kaynak: (Environmental Science and Pollution Research, 2019)

Bu çalışmada Çinli hane halkının çevre koruma konusunda tutumu araştırılmıştır. Çinli hane halkı çevre konusunda tutumları grafikte gösterilmiştir. Sonuç, ankete katılan hanelerin yaklaşık %71,6’sının çevrenin korunması için ödeme yapmaya istekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Wang, vd., 2019).

4.3. Covid-19 Pandemi Döneminde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Uyguladığı Politikalar

ÇHC’nin Wuhan şehrinde başlayan Covid-19 sadece sağlık alanında değil tüm diğer alanlarda olumsuz etkileri olmuştur. Bu süreçte, bir yandan “küreselleşme ve kapitalizmin sonu” gibi tezlerin ortaya çıkmasına neden olurken diğer yandan liberal ekonomik sistemi de kapsayan pek çok alanı tartışma alanı haline getirmiştir (Yılmaz, 2020, s. 49). Küresel seyahat, şehirleşme ve arazi kullanımındaki değişiklikler doğal çevrenin daha fazla kullanılması aslında pandemi olasılığının son yüzyılda arttığını göstermiştir. Özellikle aşırı kalabalık yerleşim yerlerini barındıran kent merkezlerindeki nüfus yoğunluğu da hastalıkların bulaşmasını hızlandırmıştır. Toplumsal eşitsizlik, yoksulluk ve çevresel sorunları enfeksiyona karşı bireysel duyarlılığı önemli ölçüde etkilemiş ve bireyin bağışıklık sistemini zayıflatmıştır. Ayrıca, temiz su eksikliği gibi çevresel faktörler hastalığın bulaşma oranlarını artırmıştır. Pandemi dönemlerinde risk iletişimi ve yönetimi büyük önem arz

etmiştir. Bu nedenle, pandemiye neden olan patojenin kaynağı, nasıl bulaştığı ve korunma yöntemleriyle ilgili yeterli bilgiye sahip olunması hastalığın yayılmasını önemli ölçüde azaltmıştır (Şahin ve Demir, 2020, s. 67).

31 Aralık 2019'da ÇHC Sağlık Yetkilileri tarafından DSÖ'ye Hubei eyaleti ve Wuhan şehrinde nedeni bilinmeyen pnömoni hastaları hakkında bilgi verilmiştir. DSÖ tarafından bu hastalığın Covid-19 olduğu tespit edilmiş ve kısa süre sonra teyit edilen vakalar katlanarak artmıştır (Lu, vd., 2020, s. 851). Pandeminin merkezi ÇHC, Covid-19 pandemisinin başlarında yönelik uygulamaları yetersiz kalmıştır. Çünkü ilk başlarda hem vatandaşlarından hem de diğer devletlerden bilgi gizlemiştir (Oğuzlu, 2020, s. 446).

Pandeminin merkez üstü olan, Wuhan şehri hükümet tarafından 23 Ocak 2020'de karantina bölgesi ilan edilmiştir. 30 Ocak tarihinde karantina diğer tüm şehirleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Wuhan şehrinde otoyolları, havaalanları, otobüs, metro ve vapur seferleri dâhil olmak üzere ulaşım durdurulmuş ve tren istasyonları kapatılmıştır. Tüm kamu hizmetleri askıya alınmıştır. Çin Yeni Yıl kutlamaları da dâhil olmak üzere tüm toplantılar iptal edilmiştir. Covid-19'un kuluçka süresi 14 güne kadar çıkabileceği için virüsün yayılmasını önlemek için karantina kısıtlamaları uygulanmıştır. Alışveriş merkezleri, okullar, restoranlar ve sinemalar gibi halka açık tüm yerler kapatılmış gıda, ilaç ve tıbbi malzemeler halka dağıtılmıştır (Liu, vd., 2020, ss. 2-3).

Hükümet ilk olarak, maske ve tıbbi malzemelerin dağıtımını düzenlemiştir. Daha sonra ilaç ve gıda malzemelerinin sağlık kurumlarına ulaştırmış ve sokak temizliği ve hastane dezenfeksiyonunda otonom araçları kullanmıştır. Ayrıca kamusal alanlarda insansız hava araçları gezdirilmiş ve böylece yüz tanıma sistemleri ve termal algılayıcılar sayesinde hem karantina kurallarını ihlal eden insanlar tespit edilmiş hem de olası yüksek ateşli insanların karantinaya alınması için bilgi toplanmıştır. Akıllı temas takibi yetkililerin olası bir tehdidi belirlemesi, virüsün aktarıcılarını izole etmeyi ve tehlikede olabilecek herkesi bilgilendirmek için tepki süresini kısaltmıştır. Herkese açık uygulama sayesinde kişiler, onaylanan hastalar tarafından hangi alanların ziyaret edildiğini ve hangi yerlerin karantina altında olduğu bilgilerine ulaşmıştır. Sistem aynı zamanda virüsün aktivitesini de takip ederek hastanelerin ve kliniklerin bir sonraki dalga durumuna daha iyi hazırlanmasına yardımcı olmuştur. ÇHC'nin erken uyarı sistemleri, hastalık izleme ve kaynak

yönetimi sistemlerini uygulamak için büyük veri ve yapay zekâ kullanımını teşvik etmiştir. Yararlanılacak alanlar arasında toplum sağlığı ile tıp alanında Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) çalışmaları yapılmıştır. Şirketler tarafından geliştirilen tahmin modeli, sağlık kuruluşlarının pandemileri %90'dan fazla doğruluk oranlarıyla tahmin etmelerine yardımcı olmuş ve potansiyel ilaçların büyük ölçekli taranmasını yapan ve virüs mutasyonlarını tahmin etmek için çalışan araştırmacılara yüksek performanslı bilgi işlem desteği sağlamıştır. Ayrıca ÇHC'nin yerli navigasyon sistemindeki uydular, hükümetinin altyapı kurulumunu ve kaynak dağıtımını geliştirmesini sağlamıştır. Bazı e-ticaret şirketleri, dronlar ve robotlar yardımıyla Wuhan şehrinden uzaktaki hastanelere tıbbi ekipman sağlamıştır (Vatansever Deviren, 2021, s. 152).

Covid-19 pandemisi, devlet kapasitesinin önemini göstermiştir. Covid-19 pandemisi ÇHC'nde başlamış ve hızla dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Bu süreçte küreselleşme ve uluslararası rejimler hakkında varsayımlara meydan okumuştur çünkü pandemiyle mücadele ulusal sağlık sistemleriyle sınırlı kalmıştır. Covid-19 pandemisine yönelik devletlerin ilk tepkisi sınırları kapatmak olmuştur. Küresel Covid-19 pandemisine yönelik politikalar, devlet kapasitesi sorununun beraberinde getirmiştir (Ergenc, 2022, ss. 1-2).

ÇHC, Covid-19 Pandemisi ile mücadele için birçok teknoloji kullanmıştır. Covid-19 pandemisinin ilk meydana geldiği ve etkilediği ülke olan ÇHC'de teknolojinin pandemi üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. ÇHC'nin resmi rakamları ve mücadele tarzı ciddi şekilde tartışmaya neden olsa da pandeminin başlamasından yaklaşık 2 ay gibi kısa süre sonra pandemiye kontrol altına almıştır. ÇHC dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip olmasına rağmen teknolojik gelişmeleri hızla devreye sokması sayesinde ülkede vaka sayısı ve ölümlerin nüfusa oranı, diğer birçok ülkeyle karşılaştırıldığında düşük kalmıştır. ÇHC'de pandemi sürecinde dronlar minimum riskle ve hızlı bir şekilde tıbbi örneklerin ve karantina malzemelerinin sağlık kuruluşlarına ulaştırılmasının yanında kamusal alanlarda devriye gezmek, karantina kurallarının ihlâlini izlemek ve termal görüntüleme için kullanılmıştır. Ayrıca insansız çalışan hava otonom araçları, pandemi hastanelerinin temizlenip dezenfekte edilmesinde kullanılmıştır. ÇHC'nin teknoloji devi Baidu, dakikada iki yüzden fazla insanı tarayıp fotoğraflayabilen kızılötesi ve yüz tanıma teknolojisi kullanan bir sistem geliştirmiştir. Robotlar termal görüntüleme, tanı koyma, tıbbi örnek taşıma,

hastanelerde yemek hazırlama, garsonluk yapma, dezenfektan püskürtme, masa temizleme, maske ve el dezenfektanı dağıtmak gibi pek çok hizmette kullanılmıştır. Bunlarla birlikte yapay zekâ kullanılmış ve pandemi süreci düzenli olarak takip edilmiş ve tedbir alma sürecinde kullanılmıştır (Taştan, 2020, ss. 29-30).

Covid-19 pandemisi ile mücadele kapsamında ÇHC'nin sahip olduğu beşerî ve maddi kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmıştır. ÇHC'nin ekonomik ve siyasi kaynaklarının kullanımı ve güç kapasitesi sayesinde pandemiye yönelik çok yönlü harekete geçmesini sağlamıştır. Özellikle ekonomik gücü kapsamında, sağlık malzemelerini hızlı bir şekilde üretmiştir. Pandemi mücadele yönteminde ÇHC'nin, Avrupa ülkelerinden önemli farkı katı kısıtlamaları ve sokağa çıkma yasakları etkili olmuştur (Demir, 2021, ss. 34-35). ÇHC, pandeminin ortaya çıktığı Wuhan'da karantina uygulamış ve Covid-19'un yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Pandemi sürecinde ÇHC, ülkelere yardım yoluyla uluslararası alanda imajını düzeltmeye çalışmıştır. Bu süreçte ÇHC, "*virüsle mücadelede dayanışma*" kavramını üretmiş ve pandemi döneminde başarısını otoriter siyasi rejiminin üstünlüğü şeklinde tasvir etmiştir (Duran, 2020, s. 32).

Çinli hükümet yetkililerini, virüsü durdurmada konusunda başarısız gören ABD'li yetkililer ÇHC eleştirmiştir. Çinli yetkililer ise virüsün ABD'nin, ÇHC'de virüsün yayılmasını sağladığı iddia etmişlerdir (Eiran, 2020, s. 48). Rusya, Covid-19 tedbirleri bağlamında 31 Ocak 2019'da ÇHC olan sınırını kapatmıştır. ABD'nin virüsün çıkış yeri ve yayılması konusunda ÇHC tazminat ödetmeye çalışmasına Rusya karşı çıkmıştır. Bu söylemleri Rusya haksız bulmuş ve ÇHC taraf tutum sergilemiştir (Sakwa, 2020, s. 127).

Covid-19 pandemisi sürecinde, ulaşımın sınırlandırılması ve diğer kısıtlamalar işletmelerin tedarik zincirini kesintiye uğratmış ve ülkenin ekonomisi ciddi şekilde etkilemiştir. Bu koşullar altında ÇHC'de, birçok işletme, özellikle risklere karşı direnç kabiliyeti zayıf olan küçük ve orta ölçekli işletmeler, fon ve çalışan eksikliğinden dolayı zorlu bir ikileme karşı karşılaşmıştır. Hükümet, pandemi sırasında bu işletmelerin hayatta kalmasını ve gelişmesini desteklemek için bir dizi politika uygulamaya geçirmiştir. İşletmelerin finansman maliyeti azaltılmış, kredi miktarları artırılmış ve pandemi dönemi boyunca kredi faiz oranlarını düşürülmüştür. Pandemiye ciddi şekilde etkilenen işletmeler birden fazla vergi indirimi için başvurmuştur. Ayrıca hükümet, havacılık ve ulaşım gibi pandemiye en kötü

etkilenen sektörlere sübvansiyon desteği sağlamak için özel fonlar oluşturmuştur. Bu işletmelerin çalışanları hkmetten güçlü destek almış ve uaklar ile otobüsler için sübvansiyonlar sağlanmıştır. Neyse ki, pandemi sırasında birçok işletme kurumsal sosyal sorumluluğunu aktif olarak yerine getirmiştir. Bu işletmeler, pandemi bölgelerine büyük meblağlarda para ve tıbbi ekipman bağışlamıştır. Çin Ulusal Petrol şirketi gibi bazı şirketler, maskeler, koruyucu giysiler ve vantilatörler dâhil olmak üzere tıbbi koruyucu ekipman üretmiştir. Dünyanın en büyük tıbbi koruyucu ekipman üreticisi ve ihracatçısı olarak HC'nin işletmelerinin faaliyetleri konusunda aldığı koruma önlemler neticesinde küresel pandemiye önlemesini ve pandeminin kontrol altına alınabilmesini sağlamıştır (Liu, vd., 2020, s. 3).

Küresel pandemi ile mücadelede yönetimler başarılı ve başarısız şeklinde sınıflandırılmıştır. Başarılı yönetimler pandemiye yönelik mücadeleye odaklanmış ve pandeminin yayılımını durdurmaya çalışmıştır. Başarısız yönetimler ise pandeminin ilk görüldüğü ülkeyi hedef gösterip bu küresel soruna bir sorumlu bulmak için uğraşmıştır. Bu bağlamda, başarılı yönetimlerin aslında krizi önlemeye yönelik politikalar üreten devletler olduğu görülmüştür. Özellikle pandemi sürecinde kk ülkelerin pandeminin etkilerinden daha az zarar gördüğü ama büyük ülkelerin pandemiden daha çok etkilendikleri görülmüştür (Arıboğan, 2021, ss. 375-376).

HC merkezi hükümet virüsün mutlak ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir. Hedeflerini bağlamında pandemi önlemlerini gevşetmeme ısrarı, risk yönetişiminde normal ve normal olmayan arasındaki ayrım tartışmasını gündeme getirmiştir. Doğal afetler ve hastalıklar gibi riskler, yönetişim sistemlerinin günlük işleyişinin dışında kabul edilmiştir. Bu nedenle, risk oluştuğunda tüm sistem onu önlemek için seferber olmuştur. Önleyici tedbirler dışında, pandemi yönetimi hem ulusal hem de ulusötesi düzeylerde küresel olarak gvenlikleştirmiştir. Güvenlikleştirme, ortaya çıkan bir sorunu devlet güvenliğine yönelik bir tehdit olarak ervelemek ve düzenli kamu hizmetlerini hukukun üstünlüğünü ve bazen de kişisel özgürlükleri aksatacak politikalar geliştirmektedir. Özellikle HC'nin pandemi yönetimi virüse karşı bir savaş olarak erveledenmiş ve bu nedenle devlet ve toplumsal kapasitenin tam seferberliği meşrulaştırılmıştır (Ergenc, 2022, s. 3).

4.3.1 Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sıfır Covid Politikası

ÇHC'nin sıfır Covid politikası kapsamında, hükümet ve sağlık kurumları toplam vaka sayılarını mümkün olduğunca sıfıra yakın tutmak için çeşitli Covid-19 önleme ve kontrol politikaları uygulamıştır. Sıfır Covid önlemleri, Covid testinin pozitif olduğu tespit edilen kişilerin yanı sıra onlarla yakın temasta bulunan herkes için karantina uygulanmıştır. Sıfır Covid politikası, Covid-19 testi pozitif çıkan kişilerin yaşadığı binaların tamamının karantinaya alınması gibi büyük çaplı bir kapanmayı kapsamıştır (Huld, 2022). Yerel yönetim ve tıbbi kurumlar (hem sivil hem de askeri), Hubei'deki pandemiye ilk müdahale edenler olmuştur. Covid-19 pandemisine yönelik geleneksel medya kapsamı ve sosyal medya gönderileriyle ölçülen medya tepkisi ilk aşamalarında daha az olduğu görülmüştür. Hükümetin ve sağlık kurumlarının strateji geliştirmek için daha fazla afet bilgisi alma avantajına sahip olduğu anlamına gelmiştir. ÇHC'nin önemli bir başarısı, hastalığın merkez üssünde ortadan kaldırılmasından ziyade yayılmasının önlenmesi olmuştur (Ergenc, 2022, s. 6).

Covid-19 pandemisine yönelik sıfır Covid politikası ÇHC'de protestolara neden olmuştur. Pekin'in sert virüs kontrol altına alma politikaları eleştirilmiştir. Ancak hükümet daha fazla viral yayılma potansiyeli olan kısıtlamaları gevşetmek veya daha fazla toplumsal hoşnutsuzluk pahasına protestocuların taleplerini görmezden gelmek arasında zor bir seçimle karşı karşıya kalmıştır. Hükümetin virüsü kontrol altına almak için gerekli Covid-19 kısıtlamaları hakkında söylemleri birçok kişinin mevcut politikanın etkinliğini sorgulamasına yol açmıştır. 20. Parti Kongresinde, ÇHC'nin sıfır Covid politikasından uzaklaşacağına dair göstergeler aranmıştır. Devlet Başkanı Xi Jinping, konuşmasında kısıtlamaların yayılmasının önlenmesini ve ölümleri azaltmadaki önemini vurgulamıştır. Çalışma raporu, Çin Komünist Partisinin (ÇKP) ileriye dönük Covid-19 pandemisini nasıl ele alacağına dair bilgi içermemiştir (Haenle, 2022).

Pekin, yolcular için karantina sürelerinin kısaltılması ve bazı temaslı izleme önlemlerinin gevşetilmesi de dâhil olmak üzere kısıtlamaları hafifletmeyi amaçlayan yirmi önlem duyurmuştur. Vatandaşlar bu değişiklikleri iyimser karşılamıştır ancak bu önlemler ÇHC'de pandemiye karşı gelişen yaklaşımı hakkındaki kafa karışıklığının artmasına neden olmuştur. Guangzhou, Şangay ve Zhengzhou gibi bazı şehirleri son günlerde sokağa çıkma kısıtlamalarını hafifletmeye başlarken ve

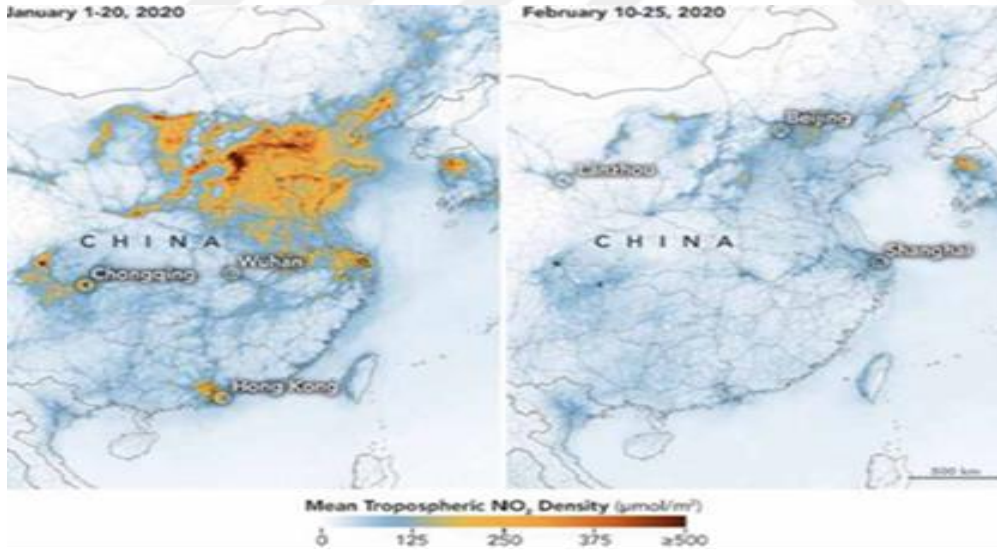
merkezi yetkililer “dinamik sıfır Covid” ifadesini atlayarak retorik değişiklikler yapmıştır. HC, Covid-19 pandemisiyle mücadele ederken göz korkutucu zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. HC’nin pandemi ile mücadelesinde, KP’nin Marksist-Leninist siyasi sistemi virüsü diğer tüm siyasi sistemlerden, özellikle ABD ve diğer Batı demokrasilerinden daha iyi yönettiğini iddia etmiştir. Bu bağlamda Çin halkının güçlü olduğu ve kamu yararı için bireysel özgürlüklerini feda etmeye istekli olduğu anlatılmıştır. Batı, normal hayata HC göre daha hızlı dönmüş olsa da Jinping’e göre kısıtlamaların uzun sürmesi Covid-19’un yayılımının önlenmesinde etkisini vurgulamıştır. KP’nin Covid-19 pandemisine yönelik aldığı önlemler sayesinde, birçok ülkenin yaşadığı yüksek ölüm oranları olmadan HC, Covid-19 pandemisini yönetmiştir (Haenle, 2022). HC’nin, “*sıfır Covid*” politikasından “*Covid ile yaşamaya*” geçiş ile karantina, test ve tecritleri kaldırmıştır. Ancak kısa vadede, Covid-19 politikasındaki ani dönüş vakalarda artışa neden olmuştur. İlk Covid-19 vakasının bildirilmesinden yaklaşık üç yıl sonra HC, “*virüsle yaşama*” yolunda kararlı adımlar atmıştır. 7 Aralık 2022’de Ulusal Sağlık Komisyonu, karantina, zorunlu test ve kapsamlı tecritleri kaldırmıştır. HC, sıfır Covid politikasını etkili bir şekilde ortadan kaldırmıştır. Covid-19 politikasındaki bu ani dönüş, ekonomik büyümeyi yavaşlatan neredeyse üç yıldır katı karantinalar ve seyahat kısıtlamaları altında mücadele eden birçok işletme tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ayrıca HC’de Covid-19 ile yaşamaya geçiş, riskleri ve zorlukları da beraberinde getirmiştir. Sıfır Covid nlemleri, Covid-19 pandemisini kontrol altına almada etkili olsa da stratejinin uzun vadeli uygulanabilirliği yine de sorgulanmış ve uzun süredir devam eden önlemler ve kısıtlamalar kaldırılmıştır (Huld, 2022). HC Covid ile yaşama stratejisine geçmiş ve 8 Ocak 2022’de sınırlarını açma kararı almıştır. Çinli yetkililer, yurt dışına gitmek isteyenler için pasaport başvurularının 8 Ocak 2022’de başlayacağını açıklamıştır. Pekin, yaklaşık üç yıl sonra ülkeye gelişlerde karantina zorunluluğunu kaldırmıştır. Seyahat şirketleri bu açıklamadan hemen sonra internet sayfalarında ani bir yoğunluk başladığını duyurmuştur (BBC, 2022).

4.3.2. Çin Halk Cumhuriyeti’nin Covid-19 Pandemi Döneminde evre Sorunları Karşısındaki Durumu

evre sorunları Covid-19 pandemisinin başlamasına veya yayılmasına katkıda bulunmuş olabileceği gibi pandemiye evre sorunlarını etkilemiştir. Pandemi

döneminde ilgili ilk olarak, araba ve hava trafiğinde çarpıcı düşüşler gerçekten Covid-19'un çevresel etkilerini göstermiştir (European Comission, 2022, s. 40). Covid-19 pandemisinin başlangıcında, virüsün yayılmasını kontrol etmek için, sosyal mesafe, kapatmalar, karantinalar ve üretim faaliyetlerinde kısıtlamalar uygulanmıştır. Covid-19 pandemisi küresel sosyo-ekonomiye ciddi şekilde zarar vermiştir. Ancak bu kısıtlamalar, enerji tüketiminde ve CO₂ emisyonlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. ÇHC karbon azaltma hedeflerini karşılamak için pandemi döneminde eşzamanlı baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Karbon nötr hedefine ulaşmak için ÇHC'nin birçok eyaleti elektrik üretimini kısıtlayan politikalar benimsemiştir. Ayrıca ÇHC, ekonomiyi Covid-19'un olumsuz etkilerinden kurtarmak için işletmelere vergi indirimleri ve kredi faiz oranlarının düşürülmesi gibi maliye ve para politikaları uygulamıştır (Jiang, 2022, ss. 981-982). Covid-19 sürecinde alınan önlemler çevreyi olumlu yönde etkilemiştir. Çünkü insan faaliyetlerinin doğa üzerindeki etkileri azalmış ve uzun vadede kirliliği azaltmak için pandemi dönemi benzeri görülmemiş bir fırsat olarak değerlendirilmiştir (Triana, vd., 2023, s. 9).

Şekil 4.1. ÇHC'de Kısıtlamalardan Önce ve Sonra Havada NO₂ Kirliliğinin Karşılaştırılması

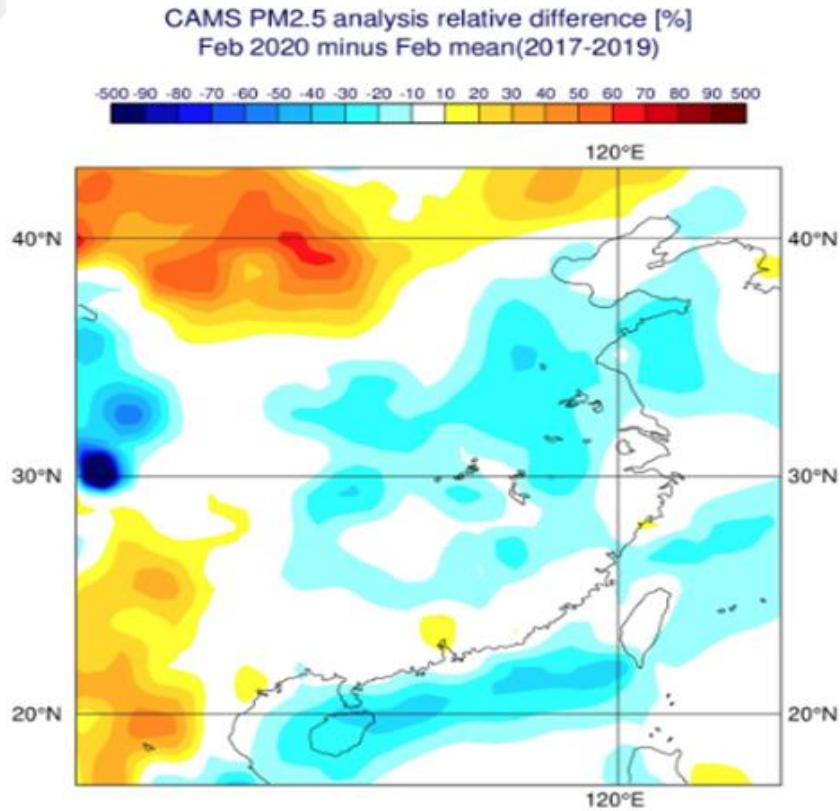

Kaynak: (Gautam, 2020)

ÇHC'de karantina dönemi öncesi ve sonrasına yönelik, NO₂ emisyonu üzerine araştırma yapılmıştır. Karantina kapsamında uygulanan kapanma politikaları sonucunda NO₂ emisyonlarında ciddi azalış görülmüştür (Gautam, 2020). Covid-19 pandemi döneminde alınan önlemler sayesinde kısa vadede, araç egzozları, inşaat ve endüstrilerden gelen emisyonlar büyük ölçüde azalmış ve bu da hava kirliliğinin

azalmasını sağlamıştır. Pandemi dönemi, ÇHC'nin tipik sanayi şehirlerindeki emisyonlardaki azalmanın hava kalitesini nasıl etkilediğini daha doğru bir şekilde incelemek için fırsat sunmuştur. Pandemi dönemi ve öncesi bölgesel hava kirliliğini incelemek için referans sağlamıştır. ÇHC'de Covid-19 döneminde hava kirliliğinin azalma aslında hava kalitesinde iyileşmenin sağlanabileceğini göstermiştir. Bazı araştırmalar, Covid-19 döneminde uygulanan karantina ve önlemlerinin ÇHC'deki hava kalitesine etkisini bildirmiştir. Wuhan'da, Şangay'da ve Guanzhong Havzasında, Covid-19 pandemisi çevre sorunlarında azalmayı sağlamıştır (Niu, vd., 2022, ss. 2-3). Ekonomik büyüme sürecinde, devletlerin mal ve hizmet üretimi nedeniyle enerji kullanımı daha fazla emisyonu neden olmuştur. Covid-19 süreci bağlamında, devletlerin uyguladıkları politikalar ekonomilerini daraltmış ve sektörel karbon yoğunluğa bağlı emisyonlarda ciddi miktarda düşüşler yaşanmıştır. Pandeminin ilk çıktığı yer olan ÇHC, pandemiye yönelik aldığı ekonomik tedbirler almıştır. Bu süreç bağlamında, sanayi alanında 30 yılda ilk defa ÇHC daralma politikasını uygulamış ve emisyonlarında %25 azalma görülmüştür (Carbon Brief, 2020a).

Şekil 4.2. İnce Partikül Madde Seviyelerinin Karşılaştırılması

Kaynak: (CAMS, 2020).

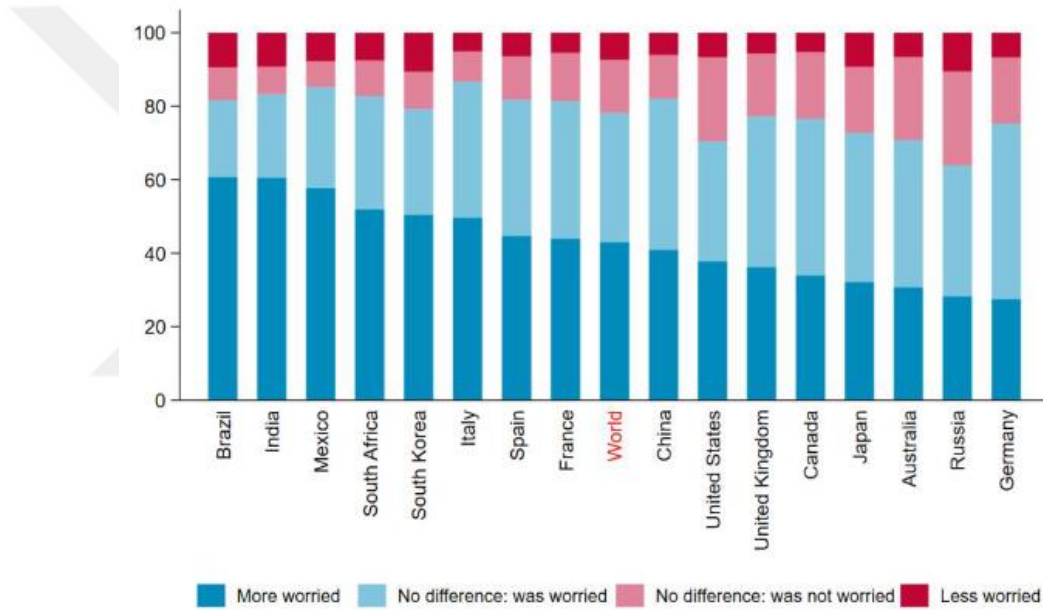
ÇHC, Covid-19 pandemisine yönelik hastalığın yayılma riskini azaltmak için önlemler almıştır. Sonuç olarak, sanayi ve trafik de dâhil olmak üzere günlük faaliyetler son birkaç hafta içinde önemli ölçüde azalmıştır. Kopernik Atmosfer İzleme Servisi (CAMS), şubat ayı için ince partikül maddenin önceki üç yıla göre azaldığını gözlemlemiştir. Ayrıca CAMS, uydulardan gelen gözlemleri atmosferin ayrıntılı bilgisayar modelleriyle birleştirerek izlemiş ve günlük analizlerle sonuçlara ulaşmıştır. ÇHC’de Şubat 2017, 2018 ve 2019 için aylık ortalamaların Şubat 2020 için aylık ortalaması arasındaki farkı karşılaştırmış yaklaşık %5 bir azalmaya işaret ettiğini açıkça göstermiştir. Covid-19 yayılımına karşı alınan önlemler sayesinde çevresel iyileşme sağlanmıştır (CAMS, 2020).

Covid-19 pandemi sürecinde, kapanan fabrikalar ve azalan sanayi üretimi sonrası ÇHC’ nin karbon emisyon oranı %25 oranında azalmıştır. Enerji ve Temiz Hava Araştırma Merkezi (Centre for Research on Energy and Clean Air-CREA) yaptığı araştırmada tüm dünyada azalan endüstriyel üretim ve fosil yakıtların kullanımının düşmesi sebebiyle karbon salınımı açısından genel bir iyileşme yaşandığı, bunun ÇHC ve benzeri ülkelerde oldukça yüksek oranda görüldüğünü açıklamıştır. Buna göre ÇHC’nde Covid 19 pandemisi sonrası kapanan fabrikalar, uçak seferlerinin azalması, şehir trafiği ve gemi seferlerinin düşmesi sonrası ÇHC’de santrallerin %36 oranında daha az enerji ürettiği ve kömür kullanımının da %29 oranında düştüğü belirtilmiştir. ABD Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA) ve Avrupa Uzay Ajansı (ESA) yetkilileri de uydu görüntüleri sonucunda elde ettiği verilerde ÇHC’de ve dünya genelinde karbon salınımının büyük oranda azaldığını, ÇHC’nde özellikle 10-25 Şubat arası bu düşüşün zirve yaptığını belirtmiştir. NASA hava kalitesi araştırma görevlisi Fei Liu, *“İlk kez dünya genelinde çok geniş bir alanda hava kirliliğinin çok yüksek bir oranda düştüğünü gözlemledik”* diye konuşmuştur (Euronews, 2020).

ÇHC’nin hava kirliliğine karşı mücadelesi, daha yeşil bir geleceğin mümkün olduğuna dair güveni artırmıştır. Pekin’de, masmavi bir gökyüzünün önünde duran dağları gözükmüştür. 2008 Yaz Olimpiyatları’daki dumanla kaplı şehirle karşılaştırıldığında, kontrasyonlarda azalma hava kirliliğinin azalmasını sağlamıştır. Hava kalitesini iyileştirme çabaları, hükümetinin pandemi döneminde aldığı önlemlerden sonra yeni normal haline gelen “Pekin Mavis” olarak bilinen açık gökyüzü ile sonuçlanmıştır (Ivey, 2022, s. 13). Covid-19 pandemi sürecinde, olumlu

çevresel etkiler ortaya çıkmıştır. Çevre koşullarında, çoğunlukla azalan karayolu trafiği ve bunun sonucunda gürültü ve hava kirliliğindeki azalmalara neden olmuştur. Özellikle sanayi sektöründen ve şehir trafiğinden kaynaklanan emisyonlarda dikkate değer azalmıştır (Triana, vd., 2023, s. 2). Covid-19 sonrası dönemde enerji emisyonlarının azaltılmasının, en acil küresel sorun haline geldiği görülmüştür. ÇHC'nin küresel enerji endüstrisindeki değişikliklerle başa çıkmak için kısa vadeli ekonomik toparlanma planları, orta vadeli emisyon azaltma hedefleri ve uzun vadeli eylem stratejileri formüle etmiştir (Pan, vd., 2022, s. 18).

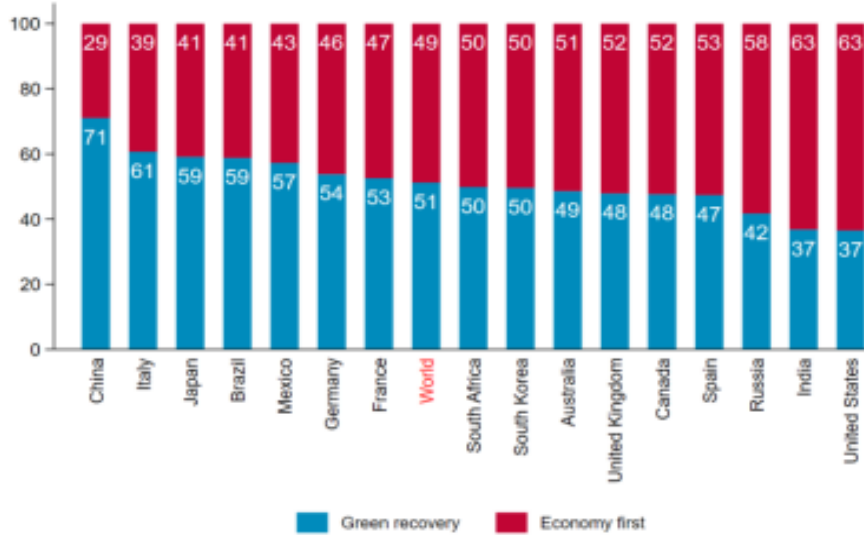
Grafik 4.4. Covid-19 Pandemi Sonrası Dönemde Ülkelerin İklim Değişikliğine Yönelik Tutum Değişimi

Kaynak: (Mohammad ve Pugacheva, 2021).

Covid-19 pandemisi sonrası dönemde ülkelerin iklim değişikliğine yönelik tutumları incelenmiştir. Dünya çapında ülkelerin artık iklim değişikliği konusunda daha fazla endişeli olduğu görülmüştür. Özellikle ÇHC gibi gelişmekte olan piyasa ekonomisine sahip bir ülkenin iklim değişikliğine yönelik endişesinin arttığını göstermiştir (Mohammad ve Pugacheva, 2021, s. 6).

Grafik 4.5. Ülkelerin Yeşil Bir Toparlanma İçin Destekleri

Kaynak: (Mohammad ve Pugacheva, 2021).

Covid-19 pandemisinden sonra ekonomik toparlanmayı destekleyen politikalar hakkında ekonomi ve yeşil dönüşüm seçenekleri arasında araştırma yapılmıştır. Ankete göre ÇHC %71'lik yeşil dönüşüm destek düzeyi ile ilk sırada yer almıştır (Mohammad ve Pugacheva, 2021, s. 7). Ancak ÇHC'nin düşük karbonlu enerjiye geçişi için şehirlerinin dönüşüm hızı ne olursa olsun, tüm yatırımlarını dayanıklı ve sürdürülebilir bir gelecek inşa edebilmesi önemlidir. Başkan Jinping, ÇHC'nin 2060 yılına kadar hedefi karbon nötr olmak olduğunu taahhüt etmiştir. Bu hedefler ÇHC'nin Paris İklim Anlaşmasındaki taahhütlerinin ötesine geçmeyi gerektirmiştir. Bu hedefle birlikte, kömür tüketimini azaltmak ve doğal gaz ve yenilenebilir enerji kaynakları gibi daha temiz enerjiye geçiş için 11. Beş Yıllık Plan'dan (2006–2010) bu yana ÇHC'nin enerji stratejisinin önemli bir parçası olmuştur (Ahmad, vd., 2020, s. 8).

SONUÇ

Çevre, ekoloji ve ekosistemin korunması insanlığın devamı için önemlidir. Çevre ve ekoloji kavramlarının kullanımlarında özdeşleştiği görülmüştür. Ancak çevre ve ekoloji kavramlarının anlamlarına bakıldığında iki kavram birbirinden farklıdır. Ekoloji, doğa ve insanlığın doğal dünya ile ilişkisi hakkında çevreye göre daha kapsamlı bir kavramdır. Ekoloji insanın içinde varlık kazandığı ve bir parçasını oluşturduğu doğal ortamla olan ilişkilerini kapsamıştır. Çevre kavramı, insanın dışındaki her şeyi ele almıştır. İnsanlık tarihi boyunca çevre en temel yaşam alanı olduğu için uluslararası ilişkiler açısından da çevre her gelişmenin odağında yer almıştır. Çevresel sorunlara yönelik uluslararası anlaşmalar ve sözleşmeler ile devletler çözüm arayışına girmiştir. Çevre ve iklime dair yapılan anlaşmalar ve sözleşmeler çevre sorunlarını önlemekte etkisiz kalmıştır. Tarih boyunca belli dönemlerde çevre sorunları ortaya çıkmış ve bu sorunların çoğu insan faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Sanayi Devrimi'nin getirdiği buluşlar ile devletler hızlı sanayileşme sürecine girmiştir. Sanayileşme sürecine giren devletler hızla ekonomilerini geliştirmiştir. Ancak bu süreçte kömür, petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları devletler yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Bu fosil yakıtların aşırı kullanımı atmosferde sera etkisi yaratmıştır. Sera etkisi, ekolojik tahribat gibi çevre sorunlarını meydana getirmiş ve bu çevre sorunları küresel sorunlara dönüşmüştür.

Küreselleşme kavramı özellikle akademik alanda uzmanların açıklamaya çalıştığı bir alandır. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışı, kavramın süreçte neler getirdiği önemlidir. Küreselleşme sürecinin, bireyleri, toplumları ve devletleri olumlu ya da olumsuz yönleri ile nasıl etkileyeceğine ve uzun vadeli sonuçlarının nasıl olacağı önemlidir. Bu çerçevede küreselleşme kavramı ve sürece bağlı birçok tanım ve kavramı tüm etkenleri ve yönleriyle açıklanmaya odaklanılmıştır. Küreselleşme süreci, çevre sorunlarının ortaya çıktığı bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Bu süreç de devletler gelişmişlik düzeyleri arasındaki farkı artırmıştır. Devletlerin, ekonomik, siyasal, askeri ve egemenlikler alanlarında bu sürecin olumlu yönleri olmuştur. Ama çevre, çevre sorunları, küresel ısınma ve iklim değişikliği bağlı olumsuz sonuçları meydana getiren bir süreçtir. Bu olumsuzlukları kökten çözecek bir iş birliği halen

bulunamamıştır. Devletler bazında alınacak önlemler küresel sorunları çözmeye yeterli değildir. Küreselleşme süreci, bireyleri, toplumları ve devletleri etkileyen bir süreç olarak devam etmektedir. Çevresel sorunları, özellikle bireyleri, toplumları ve devletleri etkilemeye devam etmektedir. Bir ülkede ortaya çıkan bir olay veya bir sorun, hızlı yayılması sonucunda küresel bir soruna dönüşmüştür. Günümüzde insanların yaşamına devamı için çevre sorunlarına yönelik çözüm arayışları halen devam etmektedir. Bu süreçte, yaşam hakkını tehdit eden, küreselleşme sürecinin getirdiği yıkımı ortaya koymuştur.

İnsanlık tarihi boyunca çevresel koşullarda yaşanan değişiklikler ve pandemi dönemleri devletlerin politikalarını şekillendiren bir faktör olmuştur. Çevre insanlık tarihi boyunca var olan devlet oluşumları ve bireyin korunumu açısından önemli bir alan teşkil etmiştir. Tarih boyunca belli dönemlerde pandemi dönemleri olmuştur. Sanayi Devrimi'nden itibaren devletler hızlı sanayileşme sürecine girmiştir. Bu süreçte, kömür, petrol ve doğalgaz kullanımı hızla artışa neden olmuştur. Bu gazlar sera gazları olarak adlandırılmış ve atmosferde sera etkisine neden olmuştur. Devletlerin hızla sanayileşme süreci atmosferde bulunan sera gazı oranında artışa neden olmuştur. Sera etkisi nedeniyle yeryüzü hiç olmadığı kadar bu dönemde ısınmaya başlamıştır. İnsan faaliyetleri kaynaklı küresel ısınma kavramının kökeni devletlerin hızla sanayileşme sürecinde başlamıştır. Bu süreçle birlikte hızla çevresel sorunlar, hava kirliliği, su kirliliği ve iklim değişikliği insanlığı tehdit etmiştir. Bu süreçte devletlerin etkilerini kısıtlayan küreselleşme süreci çevresel sorunları daha artırmış ve sorunlara karşılık devletlerin politikaları etkisiz kalmıştır. Küreselleşme süreciyle çevre sorunları, günümüzde halen devam etmektedir. Ancak devletler küresel bir iş birliği içerisinde çevre anlaşmaları imzalamaları ve uygulamaya geçirmeleri halinde küreselleşmenin yıkıcı etkisinden kurtulamamıştır. Küreselleşen dünyada ekonomi devletler bazında belirleyici güç olmuştur. Devletlerin arasında gelişmişlik düzeyi arasındaki fark giderek artmıştır. Dünya çapında ücretlerin azaltılması insanların yaşam koşullarını etkilemiştir. Özellikle gelişmekte olan devletlerin sosyal refah düzeyleri düşmüştür. İnsanların en temel hakkı olan yaşam, sağlık, eğitim gibi haklarına yönelik ihlallere yol açmıştır. Bu sürece karşılık, sadece birey tek başına önlem alması yeterli değildir. Çevresel sorunlara karşı, devletlerin uyguladığı önlem politikaları ise sorunlara tam çözüm üretememektedir. Küreselleşme sürecinin tarih boyunca çevre sorunları ve birey üzerinde etkilerinin

geçirdiği tarihsel dönüşümü ve etkileri genel hatlarıyla açıklanmıştır. Küreselleşme sürecinde yaşanan çevresel değişimler, bireyleri, toplumları ve devletleri etkilemeye devam etmiştir. Küreselleşme süreye birlikte, çevre sorunları ve pandemi dönemlerinde devletlerin korumacı politikaları incelenmiştir.

Son dönemde Covid-19 pandemisi tüm insanlığı tehdit eden bir küresel pandemi olarak ortaya çıkmıştır. Pandemi tüm dünyayı etkilemiştir. Bu küresel pandeminin çıkış yeri ve hızla yayılması, dünyanın küreselleşme sürecinin getirdiği etkiler bağlamında değerlendirmek gerekmiştir. Küreselleşme süreciyle birlikte çevre sorunları gündeme gelmiştir. Küreselleşen çevre sorunları ve küresel Covid-19 pandemisine yönelik devletler çözüm arayışına girmiştir. Ancak Covid-19 pandemisine yönelik devletler küresel iş birliğini sağlayamamış ve korumacı politikalara yönelmiştir. Küresel bir çağda, küresel pandemiye yönelik uluslararası alanda iş birliği sağlanamamıştır. Covid-19 döneminde küreselleşme sorgulanmaya başlanmış ve bu dönemde ulusal sınırların önemi artmıştır. İlk olarak devletler sınırlarını kapatmış ve uluslararası seyahatler askıya alınmıştır. Bu süreçte küreselleşen dünya düzeninde küresel ticaret durma noktasına gelmiştir. Hatta pandemi sürecinde, devletler birbirlerini pandemi üzerinden suçlamışlardır. Küreselleşme süreciyle birlikte ulus-devletlerin sonu tartışması yerini Covid-19 döneminde ulus-devletlerin önemini bu dönemde göstermiştir. Çünkü uluslararası örgütler pandeminin ilk zamanında iş birliği sağlayamamıştır. Covid-19 pandemisini, uluslararası ilişkiler açısından değerlendirdiğimizde pandemi, devletleri savaş dönemleri kadar etkilemiştir. Covid-19 hastalığı gibi pandemiler genellikle çevresel bozulmaların olduğu yerlerde ortaya çıkmıştır. ÇHC’de hastalığın ortaya çıkışı aslında çevresel bozulmalara bağlanmıştır. Çünkü ÇHC, hızlı sanayileşme ve şehirleşme süreçleriyle ekonomik başarılar elde etmiş ancak bu hamleler çevre sorunlarını artırmıştır. ÇHC ilk vakanın görülmesinden itibaren pandemiye başarılı bir şekilde yönetmiştir. ÇHC’nin başarısı aslında daha önceki pandemilerden tecrübesi sayesinde hızlı aldığı önlemler ve tedbirler sağlamıştır. Covid-19’un ortaya çıkmasının en önemli neden çevre sorunları olarak görülmüştür. Çevre sorunlarının yoğun olduğu ÇHC’de ilk vakanın görülmesi şaşırtıcı değildir. İlk olarak Wuhan şehri karantina bölgesi ilan edilmiş ve karantina alınmıştır. Bu süreçte Covid-19 ile mücadelede devlet kapasitesinin önemini göstermiştir. Çünkü Covid-19 pandemisi uluslararası sistemde iş birliği yerine devletler korumacı politikalara yönelmiştir.

ÇHC dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip olmasına rağmen vaka sayısı ve nüfusa göre ölüm oranı diğer ülkelerle karşılaştırıldığında oranlar daha iyi durumdadır. Çünkü ÇHC'nin sıfır Covid politikası etkin bir yönetimi sağlamıştır. Sıfır Covid politikasıyla karantina, test ve tecritler virüsün yayılmasını büyük ölçüde engellemiştir. Covid-19 döneminde çevre sorunlarına yaşanan değişiklik önemlidir. Çünkü pandemi döneminde enerji tüketimi azalmıştır. Enerji tüketiminin azalması sayesinde çevre sorunları da azalmıştır. Küreselleşmeye rağmen, Covid-19 döneminde uygulanan politikalar sayesinde çevresel iyileşmeler görülmüştür. Özellikle ÇHC'de pandemi döneminde karbon salımlarının azalmasıyla birlikte hava kirliliğinde olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Karbon salımlarının azalması çevre sorunlarından özellikle küresel ısınma ve iklim değişikliği üzerinde olumlu etki yaratmıştır. ÇHC'nin yıllardır çevreye dair ulusal ve uluslararası sözleşmeler ile almak istediği önlemler aslında pandemi döneminde alınan önlemler ile çevresel iyileşme sağlanmıştır. Çevre sorunları Covid-19 pandemisinin başlamasına ve yayılmasına neden olsa da pandemide çevre sorunlarını etkilemiştir. Çünkü Covid-19 önlemleri sayesinde insan faaliyetlerinin doğa üzerindeki etkisi azalmış ve çevre sorunlarını azaltmak için pandemi dönemi fırsat olarak değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede, çevre sorunları, küreselleşme süreci ve Covid-19 küresel pandemisi ile birlikte değerlendirmek gerekir. Covid-19 pandemisi, küresel ısınma, hava kirliliği ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunları bireyin hayatını tehdit etmeye devam etmektedir. ÇHC'nin pandemi döneminde politikaları incelendiğinde, Covid-19 pandemi döneminde uyguladığı karantina ve kısıtlamaların çevre sorunlarını azaltmada etkisi olduğu kabul görülmüştür. Bu açıdan dünya tarihinde sanayileşme ile başlayan ve küresel sistemde etkileri özellikle birey ya da insan hakları üzerinde yıkıcı olan çevre ve iklim sorunlarının pandemi ile birlikte azalma eğilimi göstermiştir. Devletlerin uzun yıllardır ortak bir iş birliği sağlamada sorun yaşadığı çevre ve iklime dair algıları kapanma ile aslında ne kadar hızlı bir iyileşmeye yol açacağı görülmüştür. Pandemi sürecinde, devletlerin ve uluslararası örgütlerin nasıl işlediği görülmüştür. Covid-19 pandemisi aslında ilk başta bir kriz gibi görüldü ama sonrasında aslında çevre sorunlarına dair hava kirliliği alınan önlemler sayesinde azalmıştır. Bu süreç çevreye dair bir şeylerin yapılabileceğine dair insanlar umutlandırmıştır. Pandemi kriz dönemi olarak değerlendirilse de bazı krizler beraberinde beklenmedik fırsatlar getirebilmektedir. Çevre sorunları ile mücadele

düşünüldüğü kadar imkânsız olmayabilir. Belki de bu tip sorunların çözümü için krizleri beklemek yerine krizler gerçekleşmeden uluslararası sistemde ortak hareket ve iş birliği ile bu sorunların azaltılmasını ve çözülmesine katkı sağlaması mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Acar, M. (2009). *Düzleştirici ve özgürleştirici bir süreç olarak küreselleşme*, Ankara: Orion Yayınları.
- Adıgüzel, M. (2011). *Ekonomik, kültürel ve politik küreselleşme ve sonuçları*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Ahrens, C. D. (1988). *Meteorology today: An introduction to weather and the environment* (3. Baskı). St. Paul: West Publishing Company.
- Arıboğan, D. Ü. (2021). Pandeminin iki yüzü: Stigmatizasyon ve kahramanlaştırmanın psikopolitiği. Arıboğan, D.Ü. ve Odabaşı, H., Y. (Ed.), *Pandeminin Psikopolitiği* (ss. 365-404). İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Arnold, N. (2013). *Enerji canavarı* (Çev: E. Kırıl). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Başkaya, F. (1994). *Kalkınma iktisadının yükselişi ve düşüşü*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Beck, U. (2006). Küreselleşme nedir?, K. Bülbül (Ed.). *Küreselleşme okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları, 215-223.
- Booker, C. ve North. R. (2007). *Scared to death*. London: Continuum.
- Bozkurt, V. (2000). *Küreselleşmenin insani yüzü* (1.Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Brown, L. R. (2005). *Out grow ing the earth*. First. UK: Earth Policy Institute.
- Brzezinski, Z. (1997). *Büyük satranç tahtası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Buzan, B. (2015). *Uluslararası ilişkilerde İngiliz okulu* (1. Baskı). (Çev: H. Özdemir). Röle Akademik Yayın.
- Cain, M. L. (1983). Carbon dioxide and climate: Monitoring and the search for understanding. D. Kay ve K. Jacobson (Ed.). *Environmental Protection: The International Dimension*, Allanheld: Osmun.
- Çaha, Ö., İçener, E., Bayram, A.,K., Sunar, L., ve Topçu, B.,K. (2021). *COVID-19 salgınının yaşamımıza etkileri: politik, ekonomik, çevresel, hukuki, teknolojik*. Demircioğlu, İ.,H. ve Tuncer, C.,O. (Ed.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çeçen, A. (2000). *İnsan hakları*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Çelik, H. (2021). Güney Kore'nin Covid-19 salgını ile mücadelesi: ikinci bir Kore mucizesi mi?. H. Çelik ve E. Demir (Der.), *COVID-19 Salgını: Ülke Deneyimleri, Bölgesel Etkiler ve Küresel Yansımalar*. (ss. 62-88). Ankara: Nika Yayınları.
- Çepel, N. (2008). *Ekolojik sorunlar ve çözümleri*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

- Çoban, S. (2004). Çok uluslu şirketler ekolojik zarar ilişkisinin ekonomi-politiği. M.C., Marin ve U. Yıldırım (Ed.) *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, İstanbul: Beta Yayınları, 273-298.
- Dağı, İ. (2000). *İnsan hakları, küresel siyaset ve Türkiye*. İstanbul: Nadir Yayınları.
- Dalby, S. (2015). Güvenlik ve çevre bağlantılarına yeniden bakmak. M. Aydın, H. G. Baruch, vd. (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 310-321.
- Dedeoğlu, B. (2015). Yeniden güvenlik topluluğu: benzerliklerin karşılıklı bağımlılığından farklılıkların birlikteliğine. M. Aydın, H. G. Baruch, vd. (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 369-383.
- Demir, E. (2021). Çin rüyası, korona kabusu: Çin Komünist Partisi'ni Covid-19 ile mücadelesi. H. Çelik ve E. Demir (Der.), *COVID-19 Salgını: Ülke Deneyimleri, Bölgesel Etkiler ve Küresel Yansımalar*. (ss. 26-60). Ankara: Nika Yayınları.
- Demirer, T. (1997). *YDD'nin çevre faciası ve kirlendi Dünya*. Ankara: Öteki Yayınevi, ss. 35-59.
- Dereli, R. K. (2021). *Covid-19 salgınının yaşamımıza etkileri: politik, ekonomik, çevresel, hukuki, teknolojik*. İ., H. Demircioğlu ve C., O., Tuncer (Ed.) (ss. 90-123). İstanbul: Yeditepe Yayıncılık.
- Dicken, P. (2006). Yeni jeo-ekonomi. K. Bülbül (Ed.). *Küreselleşme Okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Dicken, P. (2011). *Global shift: mapping the changing contours of the world economy* (6. Baskı). New York: The Guilford Press.
- Dişbudak, C. (2021). Kapitalizm öncesi ve sonrası salgınlar: benzerlikler ve farklılıklar. Vatansever Deviren, N. ve Daşkiran, F. (Ed.). *Covid-19 Pandemisine Disiplinlerarası Bakış* (1. Baskı). (ss. 2-30). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Doğan, İ. (2006). *Parçalayan küreselleşme* (1. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Donnelly, Jack. (1995). *Teoride ve uygulamada evrensel insan hakları* (Çev: M. Erdoğan ve L. Korkut), Ankara: Yetkin Yayınları.
- Durul, F. (2008). *Küreselleşme ve insan hakları* (1. Baskı). İstanbul: Toroslu Yayınları.
- Eckersly, R. (2016). Yeşil teori. (Çev: Ö. Kelekçi), T. Dunne, M. Kurji, S. Smith (Der.). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Eiran, E. (2020). Covid-19 ve büyük güç rekabeti. U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi*, Ankara: SAM Yayınları.
- Erçandırılı, Y. (2015). Yeşil teori. R. Gözen (Der.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Folk, R. (2005). *Yırtıcı küreselleşme bir eleştiri* (3. Baskı). (Çev: A. Çaksu), İstanbul: Küre Yayınları.

- Freeman, M. (2002). *İnsan hakları disiplinlerarası bir yaklaşım* (1. Baskı). (Çev: A. E. Koca ve A. Topçubaşı.). Ankara: Birleşik Yayınları.
- Friedman, J. (1994). *Cultural identity and global process*, London, Sage Publications.
- Friedman, T. (1999). *Lexus ve zeytin ağacı* (Çev: E. Özsayar). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Furedi, F. (2001). *Korku kültürü* (Çev: B. Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Galtung, J. R. (1999). *Bir başka açıdan insan hakları* (1. Baskı). (Çev: M. Sözen). İstanbul: Metis Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel-kimlik geç modern çağda benlik ve toplum* (1. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens, A. (2013). *İklim değişikliği siyaseti* (Çev: E. Baltacı), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Goklany, I. M. (2006). Beşeri refahın küreselleşmesi. K. Bülbül (Ed.). *Küreselleşme okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Goldstein, J.S. ve Pevehouse, J.C. (2015). *Uluslararası ilişkiler* (1. Baskı). (Çev: H. Özdemir), Ankara: BB101 Yayınları.
- Gore, A. (1993). *Küresel denge ekoloji ve insan ruh*. (1. Baskı). (Çev: G. Şen), İstanbul: Sabah Kitapları.
- Görmez, K. (2010). *Çevre sorunları*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Güvenç, B. (1996). *Göç olgusu ve Türk toplumu II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*, Mersin: Sosyoloji Derneği Yayınları.
- Hansen, J. (2009). *Küresel ısınmanın kırılma noktası*. (Çev: A. Yıldız). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Held, D. ve McGrew, A. (2008). *Küresel dönüşümler büyük küreselleşme tartışması*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Hentsch, T. (2016). *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya politik bakışı*. (Çev: A. Bora). İstanbul: Metis Yayınları.
- Heywood, A. (2011). *Siyasi ideolojiler*. (3. Baskı). (Çev: A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnanc, Ş. Akın ve B. Kalkan), Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Küresel siyaset*. (3. Baskı). (Çev: H. Özdemir ve N. Uslu), Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (14. Baskı). (Çev: B.B., Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu ve A. Yayla). Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları*. (3. Baskı). (Çev: F. Bakırcı). Ankara: BB101 Yayınevi.
- Hirst, P. ve Thompson, G. (2006). Küreselleşme gerekli bir mit mi. K. Bülbül (Ed.). *İçinde Küreselleşme okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Hirst, P. ve Thompson, G. (2007). *Küreselleşme sorgulanıyor*. (4. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi.

- Jardins, J. R. D. (2006). *Çevre etiği çevre felsefesine giriş* (1. Baskı). (Çev: R. Keleş). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kadioğlu, M. (2007). *Küresel iklim değişimi ve Türkiye* (3. Baskı). (Söy: S. Yedig), İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Kaplan, A. (1999). *Küresel çevre sorunları ve politikaları*. (1. Baskı). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları Tezler Dizisi.
- Kaya, Y. (2020). Küreselleşen dünyada salgın ve salgın sonrası dünyada küreselleşme. *Covid-19 pandemisinin ekonomik, toplumsal ve siyasi etkileri* (Ed: D. Demirbaş, V. Bozkurt ve S. Yorgun). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Kaypak, Ş. (2010). *Kent ve çevre sorunları. basılı ders notları*. MKÜ, Antakya.
- Keleş, İ., Metin, H. ve Sancak, H.Ö. (2005). *Çevre kalkınma ve etik*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Keleş, R. (2016). *İnsan çevre ve toplum* (3.Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (2005). *Çevre politikası* (5. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2015). *Çevre politikası* (8.Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıç, O. (2020). Tarihte küresel salgın hastalıklar ve toplum hayatına etkileri. *Küresel salgının anatomisi: insan ve toplumun geleceği*. M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut (Ed.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2009). *Ekoloji ve Çevre Bilimleri* (5. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kıvılcım, F. (2013). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinin gelişmekte olan ülke Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, (5), 219-229.
- Kızılcıkelik, S. (2004). *Zalimler ve mazlumlar: küreselleşmenin insani olmayan doğası*. Ankara: Anı Yayın.
- Kodoman, T. (2020). COVID-19 sonrası uluslararası ilişkiler. Koçak, K., A. (Ed.), COVID-19 küresel salgının siyasi, sosyal ve ekonomik yansımaları, Ankara: TASAV.
- Köksal, Ş. (2007). *Ulus devlet küreselleşme tartışmaları ışığında*. İstanbul: Nadir Yayınları.
- Kurnaz, L. (2019). *Son buzul erimeden iklim değişikliği hakkında merak ettiğiniz her şey* (1. Baskı). İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Küçükcan, T. (2015). Terörün sosyolojisi: toplumsal kökenleri anlama imkanı. M. Aydın, H. G. Baruch, vd. (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde çatışmadan güvenliğe* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lomborg, B. (2010). *Smart solutions to climate change: comparing cost to benefits*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovelock, J. (2010). *The vanishing face of gaia*. London: Penguin.

- Madra, Ö. (2007). *Niçin daha fazla bekleyemeyiz: küresel ısınma ve iklim krizi* (Söy: Ü. Şahin), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Mazlum, İ. (2014). Küresel Siyaset ve Çevre. E. Balta (Ed.), *Küresel siyasete giriş uluslararası ilişkilerde kavramlar, teoriler, süreçler*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Mısır, A. ve Atilla, O. (2021). *Covid-19 salgınının yaşamımıza etkileri: politik, ekonomik, çevresel, hukuki, teknolojik*. İ., H. Demircioğlu ve C., O., Tuncer (Ed.) (ss.142-158). İstanbul: Yeditepe Yayıncılık.
- Nordhaus, W. (2013). *İklim kumarı ısınan dünyada risk, belirsizlik ve iktisat* (Çev: C. Mizrahi). İstanbul: Doğan Egmont Yayın.
- Nye, J.S., ve Welch, D.A. (2011). *Küresel çatışmayı ve işbirliğini anlamak*. (Çev: R. Akman), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Odum, E.P.ve Barret, G.W. (2016). *Ekolojinin temel ilkeleri* (5. Baskı). (Çev: K. Işık), Ankara: Palme Yayın.
- Osmanoğlu, Ö. (2021). Psikopolitik davranışın şekillenmesinde bir etken olarak salgınlar. Arıboğan, D.Ü. ve Odabaşı, H., Y. (Ed.), *Pandeminin psikopolitiği* (ss. 77-108). İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Öngören, H. (2002). Küreselleşme ve yerel kültür. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15(1).
- Özel-Özcan, M. S. (2021). Covid-19 salgını: koronazisyon sürecinde Avrupa birliği'nin büyük sınavı. H. Çelik, E. Demir (Der.), *COVID-19 salgını: ülke deneyimleri, bölgesel etkiler ve küresel yansımalar*. (336-361). Ankara: Nika Yayınları.
- Özel-Özcan, M. S. (2022). Rethinking environment and fossil energy in covid-19 era, Ö. Uğur ve E. Cengiz (Ed.), *Understanding environmental policy after covid-19*, (141-157).
- Özey, R. (2001). Çevre sorunları. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Parlak, B. (2014). Çevre ekoloji çevre bilim: kavramsal bir tartışma. M.C., Marin ve U. Yıldırım (Ed.) *Çevre sorunlarına çağdaş yaklaşımlar*. İstanbul: Beta Yayınları, 14-30.
- Paterson M. (2013). Yeşil teori (Çev: M. Ağcan, A. Aslan), (Der: S. Burchill vd.), *Uluslararası ilişkiler teorileri*. İstanbul: Küre Yayınları, n4. Baskı.
- Porta, M. (2008). Dictionary of epidemiology. Oxford.
- Robertson, R. (1999). *Küreselleşme toplum kuramı ve küresel kültür* (Çev: Ü. Hüsrev Yolsal). Ankara.
- Rodrik, D. (2006). Küreselleşme sınırı aştı mı?. K. Bülbül (Ed.). *Küreselleşme okumaları*. Ankara: Kadim Yayınları, 57-85.
- Sakwa, R. (2020). Salgın ve uluslararası siyaset (Der: U. Ulutaş). *Covid-19 sonrası dünya: işbirliği mi rekabet mi?*. Ankara: SAM Yayınları.
- Solty, I. (2020). Biyo-ekonomik pandemi ve batılı işçi sınıflar. *Çivisi çıkan dünya: covid-19 salgını üzerine muhasebeler* (Der: E. Ünal), (Çev: K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş). İstanbul: Runik Kitap.

- Spence, C. (2007). *Küresel ısınma*, (Çev: S. Gönen ve S. Ağar). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Sune, E. (2021). Küreselleşme, ABD ve Covid-19. H. Çelik, E. Demir (Der.), *COVID-19 salgını: ülke deneyimleri, bölgesel etkiler ve küresel yansımalar*. (234-264). Ankara: Nika Yayınları.
- Sümer V. (2016). Çevre sorunları ve küresel iklim değişikliği. (5. Baskı). (Der: Ş. Kardaş, A. Balcı), *Uluslararası ilişkilere giriş*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Taştan, C. (2020). Kovid-19 salgını ile ilgili psikolojik değerlendirmeler ve öngörüler (Der: O. İmga ve U. Ayhan). *Kovid-19 salgını ve sonrası toplum, devlet ve küresel siyaset*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 13-45.
- Taytak, M. ve Meçik O. (2009). *Küresel çevre sorunlarına karşı uluslararası yeşil diyalog*. Uluslararası Davraz Kongresi Küresel Bakış Bildiriler Kitabı, SDÜ, Isparta, 250-263.
- The New Encyclopaedia Britannica, 1998.
- Turan, N.S. (2021). Akdeniz ve Osmanlı dünyasında tarihin seyrini biçimlendiren süreçler olarak salgın hastalıklar. Arıboğan, D.Ü. ve Odabaşı, H., Y. (Ed.), *Pandeminin psikopolitiği* (ss.7-75). İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Tutal, N. (2006). *Küreselleşme iletişim kültürlerarasılık*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Baskı.
- TÜBA. (2020). *COVID-19 küresel salgın değerlendirme raporu*, (34), Ankara: TDV Yayıncılık.
- Türkeş, M. (2016). *Genel klimatoloji, atmosfer, hava ve iklimin temelleri*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- UN. (2020a). COVID-19 and human rights: we are all in this together. United Nations Publications.
- Uzmen, R. (2007). *Küresel ısınma ve iklim değişikliği* (1. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Vatansever Deviren, N. (2021). Covid-19 pandemisi ile mücadelede başarılı ülkeler: Çin Halk Cumhuriyeti, Güney Kore ve Tayvan örnekleri. Vatansever Deviren, N. ve Daşkiran, F. (Ed). *Covid-19 pandemisine disiplinlerarası bakış* (1. Baskı). (ss.125-166). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Von Prittwitz, V. (1986). Drei ansätze zur analyse internationaler umweltpolitik, Beate Kohler Koch (Hrsg.), *Technik und internationale Politik*, 1. Auflage, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 490-505.
- Yayla, A. (2014). *Liberal bakışlar*, İstanbul: Profil Yayınları.
- Yergin, D. (2011). *Enerjinin geleceği-2 iklim değişikliği, yeni enerjiler, geleceğin dünyası* (Çev: Ü. Şensoy), İstanbul: Optimist Yayın.
- Yılmaz, M., L. (2020). Kovid-19 salgını ve sonrası ekonomi boyutu ile ilgili değerlendirmeler (Der: O. İmga ve U. Ayhan), *Kovid-19 salgını ve sonrası toplum, devlet ve küresel siyaset*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 47-81.
- Ziegler, J. (2004). *Dünyanın yeni sahipleri ve onlara direnenler* (Çev: M.N. Demirtaş). İstanbul: Altın Kitaplar.

Sürelî Yayınlar ve Makaleler

- Ahmad, E., Stern, N. ve Xie, C. (2020). From rescue to recovery: towards a sustainable transition for China after the covid-19 pandemic. *Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment*. 1-16.
- Ak, Ö. (2020a). Soğuk algınlığından ölümcül salgına! Küresel kâbus. *Bilim ve Teknik*, 53(628), 12-27.
- Allan, B. B. (2017). Second only to nuclear war: Science and the making of existential threat in global climate governance. *International Studies Quarterly*, (17), 809-820.
- Aral, B. (2005). Egemenlik ve insan hakları açısından küreselleşme ve uluslararası hukuk, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 25, 57-78.
- Aydın, A. H. ve Çamur, Ö. (2017). Avrupa Birliği çevre politikaları ve çevre eylem programları üzerine bir inceleme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 21-44.
- Aydın, M. (1996). Uluslararası ilişkilerde yaklaşım, teori ve analiz. *AÜSBF Dergisi*, 5(1), 72-114.
- Balkız, Ö. (2001). Isınan Dünya’da yaşam, *Bilim ve Teknik Dergisi*.
- Bayar, F. (2008). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 25-34.
- Bayraç, H. N. (2010). Enerji kullanımının küresel ısınmaya etkisi ve önleyici politikalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2).
- Bickley, S. J., Chan, H. F., Skali, A., Stadelmann, D. ve Torgler, B. (2021). How does globalization affect covid-19 responses?. *Globalization and Health*, 2-19.
- Boyle, A. (2018). Climate change, the Paris agreement and human rights. *International and Comparative Law Quarterly*, 1-19.
- Bulut, N. (2003). Küreselleşme: sosyal devletin sonu mu?. *A.Ü.H.F Dergisi*, 52(2), 1-25.
- Calendar, G. S. (1949). *Karbondioksit iklimi etkiler mi?*. Chequered History, Weather 4, 310-314.
- Can, F. (2016). Çevre politikasının ekonomik araçları. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 59-73.
- Chen, K., Wang, M., Huang C., Kinney P. L. ve Anastas, P. T. (2020). Air pollution reduction and mortality benefit during the COVID-19 outbreak in China. *Comment*, 4(6).
- Chunmei, W. ve Zhaolan, L. (2010). Environmental policies in China over the past 10 years: progress, problems and prospects. *International Society for Environmental Information Sciences 2010 Annual Conference (ISEIS.)* (2), 1701-1712.
- Curran, G. (2006). Whither environmentalism? environmental politics in the 21st century. *Social Alternatives*, 25(2), 48-53.

- Çatuk, C. ve Aydın, K. (2021). Covid-19 dünya ve türkiye tedarik zinciri üzerine etkileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 427-449.
- Çevre Kanunu. 2872 Sayılı. Yayımlandığı Resmî Gazete, Tarih: 11.08.1983, Sayı: 18132, 26.04.2006 Tarihli ve 5491 Sayılı Yasa İle Değişik Hali.
- Çevre Kanunu. 2872 Sayılı. Yayımlandığı Resmî Gazete, Tarih: 11.08.1983, Sayı: 18132, 26.04.2006 Tarihli ve 5491 Sayılı Yasa İle Değişik Hali.
- Çoban, B. (2009). Küreselleşme sürecinde insan hakları mücadelesi ve yeni toplumsal hareketler. *Marmara İletişim Dergisi*, (15), 121-133.
- Eisenbarth, S. (2017). Is Chinese trade policy motivated by environmental concerns?. is chinese trade policy motivated by environmental concerns?. *Journal of Environmental Economics and Management*. (82). 74-103.
- Ergenc, C. (2022). Local variation and central-local relations in China's pandemic management. *Journal of Asian Public Policy*. 1-25.
- European Commission (2022). Future brief: Covid-19 and The environment :links, impacts, an lessons learned, *Sicience for Environment Policy*, (26), 2-75.
- Fındıkçı, A. (2006). Dünya ekonomisi küreselleşmenin neresinde?. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(9), 21-49.
- French, M. ve Torin, M. (2020). Dis-ease surveillance: how might surveillance studies address covid-19?. *Surveillance & Society*, 18(1): 1-11.
- Frontera, A., Martin, C., Vlachos, K. ve Sgubin, G. (2020). Regional air pollution persistence links to covid19 infection zoning. *The Journal of Infection*, (81), 318-356.
- Fukuyama, F. (2020). The pandemic and political order it takes a state. *Foreign Affairs*, 99 (4). 26-32.
- Garg, V., Aggarwal, S. P. ve Chauhan, P. (2020) Changes in turbidity along Ganga River using Sentinel-2 satellite data during lockdown associated with COVID-19. *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, 11(1), 1175-1195.
- Gautam, S. 2020. Covid-19: Air pollution remains low as people stay at home. *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13(7), 853-857.
- Gencer, N. (2020). Pandemi sürecinde bireylerin koronavirüs (kovid-19) korkusu: Çorum örneği. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 2(4), 1153-1173.
- Gire, S.K., Goba, A., Andersen, K.G., Sealfon, R.S.,F., Park, D.,J., vd,. (2014). Genomic surveillance elucidates Ebola virus origin and transmission during the 2014 outbreak. *Science*, 345(6202): doi:10.1126/science.1259657, 1-11.
- Gori, T., Lelieveld, J., Münzel, T. (2020). Perspective: cardiovascular disease and the Covid19 pandemic. *Basic Research in Cardiology*, 115(32).
- Gökdere, A. (2001, Güz). Küreselleşmeye genel bir bakış. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 71-101.
- Gülmez, S. B. ve Top, B. (2018). Realist dış politikanın liberalizm ile imtihanı: Çin'in çevre diplomasisi. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1(1), 72-85.

- Habib, B. (2011). Climate change and international relations theory: northeast Asia as a case study. *Paper presented at the World International Studies Committee Third Global International Studies Conference University of*
- Han, Y., Lam, J. C., Li, V. O., Guo, P., Zhang, Q., Wang, A., Downey, J. (2020). The effects of outdoor air pollution concentrations and lockdowns on covid-19 infections in wuhan and other provincial capitals in China. <https://doi.org/10.20944/preprints202003.0364.v1>, 1-7.
- Heggelund, G. ve Bruzelius Backer, E. (2007). China and UN environmental policy: institutional growth, learning, implementation. *International Environmental Agreements*. 7(4), 415–438.
- Huang C., Wang, Y., Li X., Ren, L., Zhao, J., Hu Y. vd. (2020). Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China. *Lancet*. 10.1016/S0140-6736(20)30183-5, 395(10223), 497-506.
- Hunter, J.W. (2003). İklimle özen göstermek. *İklim değişikliği çerçeve sözleşmesi ve Kyoto protokolü için kılavuz*. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Çevre ve Orman Bakanlığı, Ankara.
- Hurrell, A. (2015). Uluslararası siyasal kuram ve küresel çevre. (Çev: M. Aydın). *Uluslararası İlişkiler Kuramları*. İstanbul: Akademik Yayıncılık.
- IPCC (2001b). Climate change 2001: Impacts, adaptation and vulnerability contribution of working group 11 to the third assessment report of the intergovernmental panel on climate change (IPCC). (McCarthy, J. J., vd. (Ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
- IPCC, 2021. Summary for policymakers. In: climate change 2021: the physical science basis. contribution of working group 1 to the sixth assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change Masson-D. vd., (Ed.). Cambridge University Press. In Press.
- İnce, C. (2020a). Afetler çağı, afetlerin yapısal dönüşümü ve covid-19/the age of disasters, structural transformation of disasters and the COVID-19. *Turkish Studies*, 15(4), 565-578.
- Jiang, S., Lin, X., Qi, L., Zhang, Y. ve Sharp, B. (2022). The macro-economic and co2 emissions impacts of covid-19 and recovery policies in China. *Economic Analysis and Policy*. (76), 981-996.
- Jonung, L. ve Roeger, W. (2006). The macroeconomic effects of a pandemic in europe – a model-based assessment, *European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs*.
- Kanat, Z. ve Keskin, A. (2018). Dünyada iklim değişikliği üzerine yapılan çalışmalar ve Türkiye’de mevcut durum. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 49(1), 67-78.
- Kaypak, Ş. (2013). Çevre sorunlarının çözümünde küresel çevre politikalarının önemi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 17-34.
- Kılınç, R. (2002). Küreselleşmeyi inşa etmek: Egemenliğin dönüşümü olarak küreselleşme. *Liberal Düşünce*, 25(26), 27-28.

- Kıvılcım, Z. (2009). İnsan hakları ve karşı hegemonya. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13 (1-2), 217-240.
- Kovancılar, B. (2001). Küresel ısınma sorununun çözümünde karbon vergisi ve etkinliği. yönetim ve ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2). 7-20.
- Liu, W., Yue, X.G. ve Tchounwou, P. B. (2020). Response to the covid-19 epidemic: the Chinese experience and implications for other countries. *International Journal Of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 1-6.
- Lu, N., Cheng, K.W., Qamar, N., Huang, K.C. ve Johnson, J.A. (2020). Weathering covid-19 storm: successful control measures of five Asian countries. *American Journal of Infection Control*, 48(7), 851-852.
- Lu, X., Zhang, S., Xing, J., Wang, Y., Chen, W., Ding, D., Wu, Y., Wang, S., Duan, L. ve Hao, J. (2020). Progress of air pollution control in China and its challenges and opportunities in the ecological civilization era. *Engineering*. (6), 1423-1431.
- Mandal, I. ve Pal, S. (2020). COVID-19 pandemic persuaded lockdown effects on environment over stone quarrying and crushing areas. *Science of the Total Environment*, (732), 139281, 1-10.
- Mesjasz, C. (2015). Ekonomik Güvenlik. M. Aydın, H. G. Baruch, vd. (Ed.), *Uluslararası ilişkilerde çatışmadan güvenliğe* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 239-256.
- Mohammad, A. ve Pugacheva, E. (2021). Impact of covid-19 on attitudes to climate change and support for climate policies. *International Monetary Fund Working Paper*. 22(23), 1-22.
- Moise, D., Oancea, D. M. N., Diaconu, A., Diaconu, S. (2020), Covid-19, a threat or a blessing to globalization?. *Globalization and its Socio-Economic Consequences*, 2-7.
- Muhammad, S., Long, X., ve Salman, M. (2020). COVID-19 pan-demic and environmental pollution: A blessing in disguise?. *Science of the Total Environment*, 138820.
- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Losifidis, C., Aghae, M., Agha, R. (2020). The socio-economic implications of the coronavirus and covid-19 pandemic: a review. *International Journal of Surgery*, (78), 185-193.
- Niu, H., Zhang, C., Hu, W., Hu, T., Wu, C., Hu, S., vd. (2022). Air Quality Changes during the COVID-19 Lockdown in an industrial city in North China: Post-pandemic proposals for air quality improvement. *Sustainability*. (14), 1-19.
- OECD. (2020a). Coronavirüs (COVID-19): cities policy responses, updated 27 march 2020, tackling coronavirus (covid 19) contributing to a global effort. *OECD*, 2020.
- Ofri, D. (2009). The emotional epidemiology of h1n1 influenza vaccination. *The New England Journal of Medicine*, 361(27), 2594-2595.
- Öztürk, Günar, D. ve Günar, A. (2020). Covid-19 krizinin Avrupa Birliği'ne ekonomik etkisi üzerinde. *Euro Politika Dergisi*, 4(2), 141-161.

- Paksoy, H. M. (2020). Covid-19 pandemisi ile oluşan korku ve davranışlara inancın etkisi üzerine bir araştırma: Türkiye örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 135-155.
- Pan, J., Chen, X., Luo, X., vd., (2022). Analysis of the impact of china's energy industry on social development from the perspective of low-carbon policy. *Energy Reports*. (8), 14-27.
- Patel, P. P., Mondal, S. ve Ghosh, K. G. (2020). Some respite for India's dirtiest river? Examining the Yamuna's water quality at Delhi during the COVID-19 lockdown period. *Science of The Total Environment*, (744), 140851, 2-16.
- Raoult, D., Mouffok, N., Bitam, I., Piarroux, R. ve Drancourt, M. (2013). Plague: History and contemporary analysis. *Journal of Infection*, (66): 18-26.
- Roloff, R. (2020). COVID-19 and no one's world: what impact for the European union?. *Connections*, 19(2), 25-36.
- Saadat, S., Rawtani, D., Hussain, C. M. (2020). Environmental perspective of COVID19. *Science of the Total Environment*, (728), 138870, 2-6.
- Shi W., Bi, J., Liu, R., Liu, M. ve Ma, Z. (2021). Decrease in the chronic health effects from pm2.5 during the 13th five-year plan in China: Impacts of air pollution control policies. *Journal of Cleaner Production*. (317), 1-10.
- Shrestha, N., Şad, M. Y., Ulvi, O., vd., (2020). The impact of covid-19 on globalization. *One Health*, (11), 2-9.
- Sönme, N. (1995). Ortak geleceğimiz Stockholm 1972 – Rio 1992 ve sonrası. *Yeni Türkiye Dergisi Çevre Özel Sayısı*, Temmuz- Ağustos, (1), 185–198.
- Sönmezoğlu, F. ve Erler-Bayır, Ö. (2012). Çevre sorunlarına ilişkin uluslararası rejimler. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (47), 247-289.
- Sun, B., Li, H. ve Li, X. (2021). Can environmental regulations achieve both profitability and profit quality? a natural experiment based on the China cleaner production standards. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment*. (19), 65-81.
- Sunay, Ç. (2000). Küresel ısınma. *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, Temmuz, Ankara, 42-49.
- Şahin, Y. E. (2009). Küreselleşme ve insan hakları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Okul Dergisi*, 2(4), 174-178.
- Triana, N.H., Picornell, A., Reyes, S., vd., (2023). Perceptions of change in the environment caused by the covid-19 pandemic: Implications for environmental policy. *Environmental Impact Assessment Review*. (99), 1-12.
- Tuna, G. (2003). Uluslararası örgütler ve çevre. *Doğu Batı*, 24, 257-272.
- Türkeş, M. (2021). Sera gazları, kuvvetlenen sera etkisi ve küresel iklim değişikliği. *İktisat ve Toplum Dergisi*, (129), 4-17.
- Türkmen, M. ve Özşarı, U. (2020). Covid-19 salgını ve spor sektörüne etkileri, *International Journal Of Sport Culture and Science*, 8(2), 2148-1148.
- Uygun, O. (2005). Küreselleşme ve değişen egemenlik anlayışının sosyal haklara etkisi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, (20), 250-284.

- Wang, L. (2010). The changes of China's environmental policies in the latest 30 years. *International Society for Environmental Information Sciences 2010 Annual Conference (ISEIS)*. (2), 1206-1212.
- Wang, X., Fan, P., Wu, Z., Liang, Q. (2019). Pollution, demographic, and public willingness to participate in environment protection in China. *Astudy Based on Micro-Surveydata*, 26(2).
- Wang, Y., Eriksson, T. ve Luo, N. (2023). The health impacts of two policies regulating so2 air pollution: evidence from China. *China Economic Review*. (78), 1-21.
- Wu, Y. C., Chen, C. S., & Chan, Y. J. (2020). The outbreak of COVID-19: An overview. *Journal of the Chinese Medical Association*, 83(3), 217.
- Yolun, M. (2020), İspanyol gribinin kısa bir öyküsü. *Toplumsal Tarih*, (316), 74-80.
- Yurdakul E. S. (2015). Tarihte önemli bulaşıcı hastalık salgınları. *Türkiye Klinikleri J Public Health-Special Topics*, 1(3):1-6.
- Zambrano-Monserrate, M. A., Ruano, M. A., Sanchez- Alcalde, L. (2020). Indirect effects of covid-19 on the environment. *Science of the Total Environment*, (728), 138813, 2-4.
- Zengingönül, O. (2005), Nedir bu küreselleşme, kaçabilir miyiz, kullanabilir miyiz?. *Siyasal Dergisi*, 1(1), 86-106.
- Zhang, L., Xu, M., Chen, H., vd. (2022). Globalization, green economy and environmental challenges: state of the art review for practical implications. *Frontiers in Environmental Science*. (10), 1-9.
- Zhu, D., Chen, W., Qu, X., vd. (2021). Future research needs for environmental science in China. *Geography and Sustainability*. (2), 234-242.

Sempozyum Bildirileri

- Kaypak, Ş. (2009). Avrupa Birliği sürecinde yerel haklar ve kente yansıması. I. Uluslararası Avrupa Birliği, Demokrasi, *Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi Sempozyumu*, Uşak Üniversitesi.
- Maizland, L. (2021). China's fight against climate change and environmental degradation. Council on Foreign Relations.
- Sezer, Ö. (2007). Küresel konferanslar ve çevre sorunları: çevre kalkınma ve etik açısından eleştirel bir değerlendirme. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 761-780.
- WMO. (1986). "Report of the International Conference on the Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of the Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts, Villach Austria", 9-15 October 1985, WMO Publication No: 661, Geneva.

İnternet Kaynakları

- Arıkan, Y. (2006). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü: Metinler ve Temel Bilgiler. Erişim Tarihi: 17.07.2009, <http://www.ttg.gov.tr/UserFiles/File/REC.pdf>

- BBC. (2022). Çin'in Sıfır Covid Politikasından az geçmesi dünyayı endişelendirmeli mi?. Erişim Tarihi: 15.04.2023.
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cj5mrg02pv0o>
- Buchholz, K. (2020). COVID-19 Improves Air Quality in Just Three Months, <https://www.statista.com/chart/21495/no2-in-the-air-selected-cities/> Erişim Tarihi:06.12.2022.
- CAMS. (2020). <https://atmosphere.copernicus.eu/amid-coronavirus-outbreak-copernicus-monitors-reduction-particulate-matter-pm25-over-china>. Erişim Tarihi:11.03.2023.
- Carbon Brief (2020a). Analysis: Coronavirus temporarily reduced China's CO2 emissions by a quarter. <https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-has-temporarily-reduced-chinas-co2-emissions-by-a-quarter/>, Erişim Tarihi:11.11.2022.
- De Alcaniz, J. G. G., Romero-Lopez, J., Martinez, R. P., Lopez- Rodas, V., & Costas, E. (2020). What variables can better predict the number of infections and deaths worldwide by SARS-CoV-2? Variation through time. <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.06.04>. Erişim Tarihi: 05.10.2022.
- Economy, E., C. (2003). China's Environmental Challenge: Political, Social and Economic Implications. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/report/chinas-environmental-challenge-political-social-and-economic-implications>. Erişim Tarihi: 01.03.2023.
- Economy, E., C. (2004). Congressional Testimony: China's Environmental Challenges. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/report/congressional-testimony-chinas-environmental-challenges>. Erişim Tarihi: 01.03.2023.
- ESA. (2020). https://www.esa.int/Applications/Observing_the_Earth/Copernicus/Sentinel-5P/COVID-19_nitrogen_dioxide_over_China. Erişim Tarihi: 10.03.2023.
- ESA. (2020). https://www.esa.int/Applications/Observing_the_Earth/Copernicus/Sentinel-5P/Detecting_methane_emissions_during_COVID-19. Erişim Tarihi: 10.03.2023.
- Euronews. (2020). Koronavirüs sebebiyle Çin'de hava kirliliği yüzde 25 azaldı. <https://tr.euronews.com/2020/03/10/koronavirus-sebebiyle-cin-de-hava-kirliligi-yuzde-25-azaldi>. Erişim Tarihi: 11.03.2023.
- Euronews. (2020, Nisan 22). Dünya Covid-19 önlemleri sayesinde kendini temizliyor. <https://tr.euronews.com/2020/04/22>. Erişim Tarihi: 15.11.2022.
- Euroopa Komisyon (2020). The COVID-19 related traffic reduction and decreased air pollution in Europe. <https://data.europa.eu/et/publications/datastories/covid-19/covid-19-related-traffic-reduction-and-decreased-air-pollution>, Erişim Tarihi: 06.12.2022.
- Green Destiny Council. (2004). Global Climate Change, the Kyoto Protocol, and Penn State University: From Part of the Problem to Part of the Solution.

http://www.bio.psu.edu/greendestiny/publications/gdckkyoto_primer.pdf.

Erişim Tarihi: 06.12.2022.

Greenpeace Akdeniz, Kyoto Protokolü, 2014.

<http://www.greenpeace.org/turkey/tr/campaigns/enerji/huekuemetler/kyoto/>.

Erişim Tarihi: 05.10.2022.

HELCOM. <https://helcom.fi/about-us/convention/> Erişim Tarihi:23.12.2022.

Huld, A. (2022). From zero-COVID to living with COVID – what the pivot means for businesses in china. China briefing. <https://www.china-briefing.com/news/living-with-covid-what-does-the-pivot-mean-for-businesses-in-china/?hilit=covid+china>. Erişim Tarihi: 10.03.2023.

Ivey, R. (2022). Visible confidence booster. China daily global. <https://epaper.chinadaily.com.cn/a/202201/17/WS61e49dbca3108267e132164b.html>. Erişim Tarihi: 03.03.2023.

Karakaya, E. (2020). Covid-19 krizinin ekonomi, enerji ve emisyonlara etkileri: mevcut durum ve olası post-corona senaryoları. <https://www.iklimhaber.org/covid-19-krizinin-ekonomi-enerji-ve-emisyonlara-etkileri-mevcut-durum-ve-olası-post-corona-senaryolari/>. Erişim Tarihi: 11.12.2022.

Lister, T., Shukla S. and Bobille, F. (2020) Coronavirus sparks a war for masks in desperate global scramble for protection, CNN. <https://edition.cnn.com/2020/04/04/europe/coronavirus-masks-war-intl/index.html>. Erişim Tarihi: 06.11.2022.

Malone, E., L. (2002). Hot topics: globalization and climate change. <https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/5192/STARV25N1-2A5.pdf;sequence=1>. Erişim Tarihi:14.03.2023.

McCarthy, N. (2018) Air pollution is the greatest human health risk, <https://www.statista.com/chart/16154/average-life-expectancy-lost-per-person-worldwide/> Erişim Tarihi: 06.12.2022.

NYC Health. (2020). COVID-19: data. <https://www1.nyc.gov/site/doh/covid/covid-19-data.page>.

OSPAR Sözleşmesi. <https://www.ospar.org/convention/text> Erişim Tarihi: 23.12.2022.

Our World in data. <https://news.google.com/covid19/map?hl=tr&mid=%2Fm%2F02j71&gl=TR&ceid=TR%3Atr> Erişim Tarihi: 24.03.2023.

Patrick, S. (2020). When system fails, foreign affairs. <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/when-system-fails>. Erişim Tarihi: 12.10.2022.

Rodrik, D. (2023). What's next for globalization?. project syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/failure-of-hyper-globalization-creates-need-for-new-economic-narrative-by-dani-rodrik>. Erişim Tarihi: 10.03.2023.

- State of Global Air (2019). Air pollution a significant risk factor worldwide, <https://www.healtheffects.org/announcements/state-global-air-2019-air-pollution-significant-risk-factor-worldwide> ,Erişim Tarihi:06.12.2022.
- UNECE (1979). <https://unece.org/convention-and-its-achievements> Erişim Tarihi: 25.12.2022.
- UNFCCC (2018a). The Kyoto Protocol Status pf Ratification. <https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol/status-of-ratification>. Erişim Tarihi: 05.10.2022.
- UNFCCC. Paris Anlaşması. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> Erişim Tarihi: 25.12.2022.
- UN-Habitat. (2020). “UN-habitat covid-19 response plan”, april 2020. un-habitat for a better urban future. https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/04/final_un-habitat_covid-19_response_plan.pdf.
- Who (2020). Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public. Erişilen adres: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public>
- WHO, (2020a). Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19. <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19-11-march-2020>, Erişim Tarihi: 21.03.2020.
- WHO, (2020b). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>. Erişim Tarihi: 06.11. 2022.
- WHO. (2020b). Q&A on coronaviruses (COVID-19). <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses> (Erişim Tarihi: 06.12.2022).

Tezler

- Öztürk, M. (2009). *Eğitim düzeyleri farklı bireylerin küresel ısınma konusundaki bilgileri ve aile yaşamındaki uygulamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.